॥ श्री ॐ नमः

र. म. टी.

२३

र॥ २२॥ माधवीकल्पलसत्सरोरुहसुन्दरीं रसपञ्जरीममुं कुरु नु सुधियः कर्ण
भूषणं सुखमातनोतु ॥ २३ ॥ तातो यस्य गतोऽथ रोकविकुञ्चन संस्कारकृद्राम
ता ईशो यस्य हि देहभूः सूरसरित्कृ ओतकी भर्तृरीता ॥ प घनश्यामसुते
न तेन कविना श्रीभानुना कोजिता प० रे इति श्रुति पाति जातकर्म
ति स्यद्धा करीमञ्जरी ॥ १०४ ॥ ॐ इति श्रीभानुदत्तकृता रसमञ्ज
री समाप्ता ॥ ॐ शिवं हितं भोजु विभुः संवत् १९०३ शाके १७६८ ॥ २३
माघे मासि शुक्ले पक्षे तिथौ ईश्वरां शनिवासरे ॥ पक्षे रम्यके मरले
स्य र रामेणा पुस्तकं व्या समहेतवे १ शुभमस्तु दा तं. या. लो.

अइउण् संज्ञासूत्रमिदम् । आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । अइउ णित्येवमादि
रकारः अन्त्येन णकारादिना सहितः सन् आद्यन्ताभ्यामान्तिप्राणां मध्यगानां स्वस्य च संज्ञेति
हि वाक्यार्थः तत्र अकारादीनां स्वरूपेण णकारस्तावासतामर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदि
कत्वेन । नविस्यपमाहेस्वाद्यविवक्षितविभक्तेरनुत्पत्तिः सुपांसुलुगिति लुग्वा छन्दोवत्सूत्रा
णीति भाष्यकारेष्टाछन्दोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छान्दसकार्यातिदेशात् । पूर्वाख्या
यितिसूत्रेषु छन्दः प्रदेशेषु गौणमुख्यन्यायेन प्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्यादेतत् । स्व
रसंधिनेह भाष्यम् । तत्र अइउसूत्रविभक्तेः हल्यपत्यलोपेषु च्छन्दोऽइहेत्याद्यविवसोपाधि

ध्वासंधिर्नै तिपमाथानेपिइक्कारस्यइकोऽसवर्णाइति सकारस्य अ
स्यकइति प्रश्नेतिभावसंभवेऽपिव्हहैग्रायपावोहुर्यास्ते · यत्तु वर्णोपदेशकालएवेऽजादिसंज्ञा नाम निष्पाद्या संधि
र्नेतिलिब्रि न्यम् · वर्णोपदेशेऽइत्संज्ञायां अण्ग्रहणाहारेष्वनित्यत्वेन प्रवृत्तेर्मानाभावात् राधिनोः सुप्युपास्यइत्याहोत्र (स्यइ
येऽ इत्यत्र चेकुहकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशाद्यपि प्रवृत्तेनावश्यकत्वात् · अन्यथानुस्वारस्य प्रयत्नभिन्नत्वाहोसव
र्णाहिदीनस्यात् · तथा अत्र व्यवितसंगीतगीतानां प्राप्तिपरिहारे · प्रत्ययः परश्चेत्याहोसु प्रत्ययो आप्राप्तिपरिहारे · चे
कयोर्द्वि यववनेकववनेग्रहणं प्रत्ययवचनमित्याहोत्तत्तद्धिभान्तिः सप्तपञ्चषाणि त्यजहः · खरवसानयोरिति स्वरेपिस
र्गश्च न स्यादिति एवर्णापि पूर्वस्यात् · स्याध्यायोऽध्येतव्यइत्यस्य नेहनानेत्यादि श्रुतेश्चवस्य स्वस्मिन्नपि यथाप्रय
त्नितत्वादिदीर्घादि नामयोतिहेतुत्वम् · पप्पाहृद्यपि नन्वेवं यहं फशास्त्रमपि अयोऽप्रयुक्तस्ये त्याहोत (स्यइयत्न
स्मिन्नपि प्रवर्तेत · तेनेश्च हिग्राणां भवर्णो नसवर्णाग्रहणकार्यं नास्तीति सिद्धान्तोपि भज्यतेति चेन्नैवेष स्यात् ·
पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः तद्विधस्य पदार्थबोधोत्तरभावी तथा च अणां शब्देन येऽउपस्थितास्तेषां सवर्णग्रा
हकत्वं सत्वार्थः अणश्च शब्दश्च आदिरन्त्येनेति सत्रेणा अण्हार समाम्नायपठितेषु संकेतित इति नानेग्रा

॥ नमः

श॰कौ॰

अपि स्वकारः संज्ञेति पर्यवस्यति । इति सत्यानन्तरेण्यस्य व्याघ्रादित्वादिक्षु कालेऽङ्काइशान्ता १

५

२

उपस्थापयति । तथा च अच्छाइशानोपस्थापकत्वं सूचितम् । नतु यद्यपि एकस्तोऽपि एतद्वाक्यार्थबोधः स्यादगच्छाइशा स्व गृहीतशक्तिकत्वात् । नहिपिविच्छिन्नसामान्यविशेषानुपस्थापकोपि क्षिशब्दोऽङ्गाइ त्रिति संज्ञाकृत्वेतानुपस्था पयति । किन्तु स्वरूपमेव संज्ञक त्वेनसामान्यधिकरण्याइशब्दोच्छिशब्दो द्युत्पाव धाराणस्तान्तरेषु संज्ञित्वमुप स्थितेर्नियोगतिदेशः । तस्माइ इ उ णि सामासयर्च संज्ञाभिः प्राप्नोतिसे येति वेतस्तस्मः संहितायाम् अन्यपराणि इयः श्रूनित्याहिवाक्यसंहितो । उनोऽदः संहितेकपदे इति त्वानित्या धातूपसर्गयोः नित्यासमासेवाक्येतु साविवन्ता मपेक्षतेति । समासस्य चग्रहणं च शीघ्र इत्यादेन एकपदन्वेनैव तत्संग्रहसिद्धेः इयच्च पूर्वापरभा वा२ वदेशाने मतिद्वारा संहिताधिकारे सोवसापिता । अत्र संहितायामित्यधिकृत्यर्थः संहिताधिकारः ॥ तत एवहेरहितिमसिविशीत्यवतो बुधन्यायनं निवारयपतिपरिछदेवे नोनम् । जोव्यान्तरे सामसवासग हं प्रविष्टः । श्रोतितं एवं शतिकिं कुत्सधर्मणश्च इत्यत्र धन्याजमित्यस्य न्यासाधुता । अतएवालंकारि कैश्च्युतसंस्कृतिरित्यायेन्द्रियाय धजोयविसंधिता नामदोषान्तरं गणितम् । एतस्य हासीस्यन्यइति । नन्वमप्य संहिताधिकारस्यायाइ यथणाहर प्राप्नोति संहिताधिकारे रोतिचेन्न । संहिताधिकारविहिते तानां कार्य

२

यथायेषिद्युक्तिं सांप्रयितुं तत्सारं भात् । तेनाध्याशिष्टस्याध्याशिष्टस्यापदस्य ग्रहे ऽपि प्रपुनरुद्रयः अग्निमीळे
त्येत्रपदद्वि भागोपिविद्यातः तेनोक्तासंतामित्याहेतस्माद्यथावसिद्धान्ति । अन्येवं पुरः हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य
त्यतिनत्यंयद्वहुवेः पठमानमस्वगतेस्यात् । तयोर्युवावद्वीति संहिताधिकारस्याशास्त्रसमाप्तिरिति सिद्धं तात् ०
स्यापितविधेश्चैतत्स्वमतत्वात् । अन्यत्पूर्वेतितीया अवग्रहे हितशब्दमनुकृत्य पठन्ति । अतएवच हुतावग्निमीळे
यदुत्यप्रपदविभागपाठनिषिद्धातमेवकुर्वन्ति न तु स्यादितमपीति वेत् । सत्यम् । प्रातिशाख्यविशेषविधानात् ।
स्यादिति सिद्धिः । उक्तं हि यथायंधीमागानामनेकी भवतां स्युः । उपरिष्टात्तथाविधाद्दन्तरानामवग्रहद्विति
तदेवं अग्रहद्गुणितस्याहेसंहितादिरहानेसंधीयंतिल्प्यितम् । केचित्तु वाहिद्युपाहाम्न्त्रियातसंज्ञा निपातश्च काञ्जे
तिप्रगृह्यत्वम् । ततः प्रकृतिभावः । यद्यपि अप्रनिपातानामर्थाहग्रहणमित्युक्तं द्रष्टव्योर्थान्तरः प्राह्निः स्यादिति
द्रूपे । तथापि नसर्वीत्मन्तत्पः सान्तौन्निर्देष्टव्याः अन्नन्यात् । किन्तु क्वाचिद्विशेषितो निर्दिष्टशपमानानामस्मदृशी
इतरा अपि संग्रहता भवन्तीति वक्तव्यते । तत्रापि निपातव्यतिरेकेण निर्दिष्टशपमानस्यापहप्यस्फुटप्रतीतिसिद्धिस्याद्युः
२५ ताम् । उत्तेति एति संशये अग्रेपोटि [illegible] रयुक्ता संहिता कार्याथाहे रानिर्दि १

...नमः

श्रा॰ कौ॰

कारप्रत्ययस्तु न भवतीति कृत्यग्रहणात् प्रहिमेणाख्यायां णमुल् च कृत्यमित्यत्रोपसंख्यानातः अन्ये तु इकृश्तिपौ धा
तुनिर्देशे इत्येतौ निर्देशार्थः कारप्रत्ययविधावनुवर्तेते निर्देशश्च प्रतिपादनम् तेनोप्रयोगविशेषे बनिका
णां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः इह तु आनुपूर्वीसंपादनमात्रे तात्पर्यम् नतु किंचित्त्रेइत्यादिहट्यानामक
राहीणां प्रतिपादने अतः कारप्रत्ययाभाव इत्याहुः आनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामन्ये तु अर्थवत्त्वस्या
विवक्षिततया पार्थक्याविवक्षिताभावात् कारप्रत्ययाभावः अत्रैव मध्ये पमः अकारः संवृतः विवृतकरणाः स्वराः
तेभ्यः प्रयोगविवृतोत्ताभ्यामेभ्यो ताभ्यामपकारः संवृतोऽकार इति शिक्षावाक्यात् विवृतसंवृतादयः श्रा
ध्याः शुक्लो हि वर्णधर्मस्ति शास्त्रप्रयुज्यन्ते तेन विवृतकारस्य प्रयत्नलोपे क्षात्तेन तथाभूताः स्वराद्युकारादय
इत्यर्थः यत्तु छन्दोगानां शाखाविशेषे राणायनीयानां सत्यमुग्रिराणायनीयानामेव संवृता अन्यत्रामध्ये
साम्नक्षीति तत्तु तेषां यस्याविशेषमात्रपरं नतु सार्वत्रिकम् यथा सा ऋतामित्याद्येवकमात्र अ एकार ओकारश्च नायन्ये षांत
प्रजातेऽस्य अश्वसन्ते अश्वपर्णोऽश्वोऽस्य द्विमिः

३

१५ २

३

दुतेः इकारादेश्च यथा तथा स्तुञ्जकारस्य संप्र॰ तदंतर्निर्विवादमेव॰ तथाप्यत्रोपक्रियायाः दृशायामाकारान्तादीर्घराप्लुते
नवृसहसावर्ण्यसिद्धौ पि॰ विप्र॰ तत्रतेऽस्मिन्नर्थेनिर्दिश्यते॰ विप्र॰ ततरत्पुत्रञ्जुपभोजदृशायामाभूदितस्वततदुर्थशा
स्त्रान्तेऽजञ्झदीतस्तेत्यत्र तमः॰ तेनहि विप्र॰ ततारमनूपसंप्र॰ तोविधीयते नवा उपागसमव्यंके णाकारान्तादि
र्घप्लुत योरपि ग्रहणे शास्त्रवत्यासंग्रहस्याहिनवाच्यमः॰ अहिततपरनिर्दिश्यकशोबोराहुस्यष्पुनिर्दिश्य
यात्विद्धु न्तेपिसमानायोगे॰ ॥ येन्नेपिहितत्रयाणिकारः॥ सिद्धन्तुतपरनिर्दिश्यते॰ एकशेषनिर्दिश्यते॰ स्व
रानुनासिकभिन्नानांभगवतःपाणिनेः सिद्धमिति॰ शास्त्रान्तेविधीयमानेः संप्र॰ तःशास्त्रीयकार्यसवर्ण
सिद्धवेसिनद्धापिप्रक्रियायांसावर्ण्यप्रतिबन्धः शास्त्रान्तेक्रियमाणांप्रत्यापत्तिवचनेनमेवस्थापकम्॰ दृह
विप्र॰ ततरेदुपाहृष्ट इत्यस्याधीत्ययतुअत्रत्वेथानीके अकारस्य विप्र॰ तोपदेशाञ्जाकारग्रहणादित्यर्थ इति॰
तत्रविप्र॰ तशब्दोविप्र॰ ततरत्वपरः दुहहतोशिस्तेनुरोधात्॰ ननुशुक्लमतोऽपिशुक्लमेवत्येवयथात्तथे
हापिविप्र॰ ततवस्याध्याकारस्यविप्र॰ ततोनपायात्॰ सावर्ण्येयथाश्रुतेपिपेतस्यातीति चेन्न॰ सवर्णपर्यन्ता
यान्तुल्यप्रयत्नोयस्य विप्र॰ ततरत्वायवांता धर्मपुरस्कारेणैवयन्नस्थापयात्॰ अन्यथाप्याइहेतोरपिसावर्ण्या

न्दैनमः
व्यनमः
श.कौ.

अकारस्य विधृतोपदेशः आकारग्रहणार्थ इति यार्जिकोक्तेः तेन सामर्थ्यात् ५

पक्षे गंगाङित्यत्रेव नावं नावः आयं आयः इत्यादावपि ङ्यो नोऽसौ सोति त्याद्यं पूर्ववत्तेन॥ इदुदिदितिरिक्तस्य विधी
यमानापुंगे एवं सत्यो करवावहै इत्यादावपि पूर्ववत्तेन॥ एङः पदान्तादिति तीति पूर्वरूपं केवलं अवृत्तविधेः अस्ती
त्यादावपि स्यात्॥ किंञ्चैवं हकारादीनामिव द्विरुक्ता त्यादिकारादीनां विधेः तौयाद्यावर्णा पुरोनौनौ अके
विति सत्रेनक तेर्यामितिभाष्यविरोधो नोद्यात् स्यात्॥ एवंञ्चोङि स्यादि यत्रेय ङकारवकारस्यानुवंधदुपव
रणं वृद्धि सिद्धम्॥ अन्यथा हि अन्यत्र रोगोवर्णत्रयव्यवहारे तु॥ किंञ्च हकारादिनां कारादीनामिव सावर्ण्ये नपि
द्धिरितिदिक्॥ तस्मादत्र भाष्यवार्तिकयोर्विधृतशब्दो विवृततरत्वं सत्येव तात्पर्यमविवृततम्॥ पदविवृतं पृत
सोनसामर्थ्यो द्विवृत्तत्तरतासहस्यावर्णस्य त्वस्यस्यधेयम्॥ एवं भाष्यादिग्रन्थ यथाश्रुतं एव वास्तु॥ ए
तद्धि न्यासस्त्यइत्येर्ग्वेधमनुसृत्य स्तत्राह तदि शब्दाकोपष्ठ ममैन व्याख्यातम्॥ परमार्थतस्तु अको
रोविवृत तरत्येव भाष्यवार्तिकरूपे सिद्धम्॥ ननु विवृततरत्वमिति तथावे पाणिनीयाशिक्षासूत्राणां मूलम्
नैव कृतरोविवृततरतम्॥ तथापि विवृततावे जैनाभ्यामे वोतथैव चेति॥ प्रयोगेनै तु मध्यान्तरम्॥ ननु पाणि
नीयम्॥ अतएवएचोऽस्य ते भाष्यकैयटादि अकारस्यविवृततरत्वं द्वितैतराभ्यामेव न्यायइत्यादि भागाभ्यांन

सावर्ण्यमिस्तु नाम । एवं विवृतत्वं यस्यादिवर्णानां श्रुतस्य संवृतत्वेऽन्यासक्ताः हकारह्रस्वाभ्यां कृतं भेदं न कार्यं व्याख्यान
मनादेयम् । अथवा नाज्झलाविति निषेधस्य सत्वं ऋक्षकृतो मतो विवृतत्वं स्यादिविवृतताय मात्र यां सावर्ण्यमस्तु
वेत्याह अभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायां मताः श्रीयते इति विवृतत्वं यत्स्वरसात् । न चैवमेङैचोर्न तत्र संग

मा

र्णसंज्ञायेषु यद्धि ह्रस्वसामर्थ्यात् । अन्तुयन्ते यधं न सामर्थ्याद्धि । तत्र सावर्ण्याप्रवृत्ते तो रितिदिक् । नतुहरा
देकामि स्यादेदीर्घस्य सह दीर्घप्लुतक्रोडीकरणात् सावर्ण्य स्पृष्टत्वमिस्यस्तु । प्लुते न तु सावर्ण्ये किं फलमितिचेत् इह प्लु
श्चि इनेति गुरोरनृत इति प्लुते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घप्लुतक्रोडीकरणात् फलमिति गृहाण । न च दीर्घकर्तव्ये प्लुत
स्यासिद्धत्वं शंक्यम् । प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति सायकेनासिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति यन्मात्मापाठात् ॥
स्यादेतत् । अनन्तरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृते विविधत्वं तथाप्यनुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्य स
संवृतता यादृशयत्नेन स्यात् । अनन्तरसमाम्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानामपीषां मग्रहणात् । ततश्च स
माम्नायिकानामितिहीर्घो ऽयोन्यपरिभाषया अनन्यस्येव स्यान्नायकारस्य अस्यवेति परिभाषाया

...नमः
...नमः
श० कौ०
५

गाहनुपस्थिते: तथाहि ऋदिस्वत्रप्राप्तिपदिकस्यान्तऽड्ङान्तो भवतीत्येतन्न स्यात् । नायकृद्रस्य अप्रुत्स्य पाका
र स्यान्न चायोहयाद्देशो न स्यात् । अचनमती स्वरोनिपातो अप्रुगृह्यो उपसर्गो शब्दाभिव्यञ्जेति स्यात् प्रुहातत्वं
न स्यात् । किंच अनुस्वाराग्रित्याहे अकारसावर्ण्ये तस्यैवानुनासिकयोह इत्यनिग्राहकोर्येशुक्लभवतीत्याहइये
यं स्यान्न तु मा[illegible] योभयती स्याहे । नद्यान्हारणमास्त्रायिकस्य विवक्षितवृत्तिसावर्ण्यभावात्तो द्वस्तो बुधात्यादि
स्येष्टापित्तत्कार्यपुत्रत्वोरीति गाथम् ० एवदृढकेमित्याहे इष्टं संयाह नेत्र विवक्षितोत्र प्रुतिसाया: साफ
ल्पेप्सितसामर्थ्यविरहात् । तथाहि अकः सवर्णे इत्यत्र अणूदित् सवर्णस्येति चनाहनयोरेव अकारवर्णा
र योरनुकरणमितिनिर्णीतम् । तेन प्रत्याहारगतैर्विवक्षितेना कारेणासावर्ण्यादीर्घप्रुतयो ग्रहणं एवदृढ
केमित्याहे सिद्ध्यति । अणनुविवक्षितत्वे अनुस्वाराग्रित्याहे दीर्घप्रत्याहारे छविसन्धि तस्य हृस्वस्येव का
र्यंन्न तु दीर्घप्रुतयोरित्यफलं मे हृस्वस्य तथाप्यविवक्षितत्वे प्रुतिसाया: सामर्थ्यम् । अपोगेते । प्रत्याहारा
अन्हारसाम्ना विकल्पेयविवक्षितत्वं सापत्तइतिनवदृम: किन्तु सामान्यापेक्षं सापकं इह शास्त्रे यावान्

५

कारः स सर्वोपि प्रक्रियापार्थिवत्तायां ढद्रव्य इति । एवमपि प्रस्तुतोरस्तावत्तां भेदेन प्रत्यक्षव्या
पि स्याद् द्रव्यत्वादिना तस्यापरत्वात्येन सर्वत्र ग्राहकतानस्यात् । किंत्वेकः सर्वत्रेत्यस्याहैव प्रत्याहार
एव सर्वत्र ग्राहकत्वं स्यात् । एवमनेकत्रापोदाहरणेभ्योपि ग्राहकाः सन्तु नेत्रु ह्र नेका चेद
स्यादिति चेत्स्याहे ननु एक एव शब्दः कारः ताल्वादिस्थानत्वमाशंक्यते न चैव मुद्दतानुद्दतोच्चा
दिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः ते चांशे उत्कर्षविनिर्धर्मत्वात् । अन्तु व्यवस्थापि लोके वेदे
विख्याता । लोके के तु हि एक एव शब्दो भवतीह जातिर्लोभवेत्स्यादिति क्रमेण एकस्यानेकधर्माश्रयदेशे पि तत
देशभेदेन धर्मा व्यवतिष्ठन्ते तथैवापि केऽर्मसाद्वयं तत्र त्रैवर्णिकावर्णे चैरवक्तुः इत्यत्रापि त्वे
म् । गोपालु किंचित्त्यकिंचित्त्वे अप्रसंगप्रतिकट्स्याहो ननु नैकमप्यनुपपन्नं कार्यमितिव्याख्या

अतएव प्राग्दीव्यतोऽणित्यधिकारे शिवादिभ्योऽणित्यादेः पुनः प्रवृत्तिः कारणासामर्थ्यक्रमः · कथं तर्हि घटे
नेतरत्तीतिघटिकैः तत्रतीर्थधिकारे गोबलीवर्दनीतेन् · कथं तर्हि धनस्य निमित्तसंयोग उत्पातो वा
धन्यः तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविन्यधिकारे गोबलीवर्दसंख्यापरिभाषाश्रयणेऽयत् · इतिवत् · अत्राहुरि-
कैताव्यपदेशाभ्युपैति · नचैवाहुकेऽत्याहे मुख्यबाधिचरितार्थत्वाद्गौणानां क्वाप्यसंभव इति
यो वेमः · अश्वादिप्रतिबंधेनेह गौणस्यापि मुख्यसमकालं हितायां तापनीते · अतएव कीरतत्वा
हैसार्थैकार्थ्यरीतिविभक्तोरस्यात्तां च न भवति · अत्राप्ति कृतेन अव्यपदेशेन स्याश्रयस्यैकाव्य-
पदेशस्यानिवर्तितत्वात् · गौणस्य प्रमाणसंख्यापूर्वीसंख्या बाधते नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते ·
तस्मात् पुनः रीत्या बाधकाभावात् ओघयरूपसाधके यस्याऽकार्यान्तरे कैवेति सर्वं सुस्थमिति केचन ·

ग्रहणत्वादिरूढधर्माध्यासेन व्यक्तेरेकत्वस्य बाधात् । ध्वनिधर्मा एव ते रूढ्युक्ता इति चेत्तर्हि कत्वगत्वादिकमपि तस्यैवा
स्त्विति । अकारेकारादिनामध्येकत्वप्रसंगः तदेतदुच्यते अप्रत्ययदर्शनादेवाकारादावेकोऽमिति । किं बहुना मास्त्वेवं । पोपदेशः प्र
युक्त्याभिमते ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् उक्तं च हरिणा अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता केश्चिद्व्य
क्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति । तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव नोचेत् । कत्वयोरेवो
हतानुहतादिनामध्येत एवेति न्यायतः प्रादेशिकत्वे सति । एवं ध्वनिगतान्भेदानुहतानुहतादिकान्वर्णा अनुप
लंततः स्फुरणस्यैव गतिहेतवः इति मीमांसकमतधर्मजत्वे प्राप्यते तद्रूपेन्द्रियमिति स्थितम् । एवं च अनन्तावर्णा इति नैया
यिकाभ्युपगतरीत्या पञ्चपंचाशदिति पक्षे निर्देशस्तर्हि अस्य व्याधित्वमापितत्वेवास्त्विति किं ग्रहणाकशास्त्रेण । तदु
क्तं । सवर्णेऽणा मपादिभाष्यमाक्षति ग्रहणादिति । तत्परस्तत्र तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैव जातिप्रसंगस्य भंगाय त्यदृशो
नामद्वयोस्त्वेवमात्रव्यक्तेरपि जातिविशेषणात् याथिवन्त्यते । विधेयविशेषणात्यात् । यश्चवेकाय्येवत् । अस्य
व्याधित्वे तु अन्यथा घविशेषणाद्यान्नव्यक्तिर्विधेयन्त्रिता ग्रहणकायवत् । किं तु अणा ग्रहणात् कुर्वतः स्वत्वकृतो नापप

इ ध्येनमः

शा.कौ.

८

न्तोऽभिप्रेतः एकवर्णीव्यक्तिरितिपक्षेत्वनुद्दिष्टत एव। अष्टादशवर्णात्मकत्वपक्षेतु। अइउणित्यादिष्वतिपरोनिर्देश
सोहि पुनरण्ग्रहणवैयर्थ्यम्। अनोनिर्देशेतु उक्तरीत्या अस्य व्यावृत्त्या हास्यवर्णाग्रहणानुपपत्तिरितिमहत्संकटम्॥
नस्यादिदं यथा स्पाशपादुर्विबनदितिवेत्। उच्यते। त्रिष्वपिपक्षेषु अस्त्येवसवर्णस्यापत्तिः तथाहि सवर्णायां अकार इति प्र
तिलोपलादकारस्यैवैतिपक्षे धर्मव्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनात्। यथाकेडगाकाश्यंनभवति। यथावे अप्रत्ययादिवि
धिस्थलेनदीर्घादिप्रवृत्तिः तथा अस्य व्यावृत्तिविधिरपिमालीभवतीत्याहोनप्रवर्ततेति अहणकशास्त्रेनियते। त
त्सवर्णाधीनमितिह्रस्वस्यविधेर्नोत्यंप्रति न प्राप्तेः तन्तु अन्तरसमान्नायिकस्यैववेत्तुनरपिनव्यावृत्तिरुक्तैति। सार्वत्रिकी
प्रतिसा एवमपि अस्य व्यावृत्त्याहो अनेरात्यादिषु आह कार्यं मध्यादितिवेत्। किंचतन्त्रस्याद्दरविशेषतात्स्थाप्यत्वात्
त। नहि मुराड्यजाटिलादिषु हेशमेदेनानुपपत्तिः स्वरूपमात्रानुवादेन। विहिताअपिश्यामेहीर्घवेतुधीरित्याह
योध्ययीतछेते। उद्दानानुद्दात्तस्वरितानुनासिकाद्यगुणास्वशब्देनानुपातानमेदको इतिव्युत्पत्तितत्रैवत्यते॥
अनेनाएवयत्ना यदितिपक्षेवयद्यपिह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणीयएकाजातिः कंठादिजन्यतावच्छेदिकातज्जन्य

८

ध्वनिर्व्यं स्यतां वेद्धि । ककायास्येय तथापि तद्व्याप्याहृव्यमा ग्रहं तस्यापि जातिरस्ति । तथा च अद्धुरणात्कृते व्याप्यजातिपरो निर्दे-
शः तेन तज्जातीयेऽकर्मकत्वं विधेयं तत्संदिग्धापि न ध्वति । अत एव सर्वेऽपि हुस्वा अतो भयं जये वेति । अस्य चापि स्याहैनक-
श्चिद्दोषः अथ तामि स्याद् व्यापि द्येषैवगतिः अन्यथा अयातस तामिति क्रियते सिद्धेः पूर्वपरयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव भक्षार्थ
स्यान्नतु उभयोः अहारसमाम्नाये उभयोर्पाठात् तत्र भक्षो भक्षीतिन प्रवर्तेत मकारस्यावकाशस्तु अभिस्याद् इस्यादिः स्यात् । ए-
वं वेदिद्यीयातामरत्येन स्वयर्यांछ्रक्षनकार्यं नास्तीत्यपि संगच्छते । अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्यात्तस्य ग्रुणाग्रहणं स्यज्यतामिति
चेत् । एवमपि रुपसंगेहीत्वोहेल्द्यवती ग्रहणायग्रहणाकेशात्स्याद्यस्यकत्योते । नन्वेवं सत्यवर्तीयादितिविधानसामर्थ्यात् ग्रहः
अर्थः सवर्ती इत्याहो बारितात् अपीते । किं च अस्य व्यापि स्याहे व्यापकजातिनिर्देशः स्यहरीनाम इस्योहेतु व्यापजातिनिर्देशे इस्यस्य
नियामकाभावे संकरोऽपि स्यात् । नचानुवादपि शेषतां विधेयविशेषणांच्च ग्रहेकार्यप्रत्यवेकार्यवाहुवीन्द्रतं वैति भिन्नां सकर्मण्याहवे
पाकरतोः श्यौकेतु शक्या उवे पिवान नास्थानन्तु वानस्थे सत्रुपेत्यधियोन्हितं । नन प्रभ्रतितनुपियन्हितमिति स्योकारात् । अर्द्धु
धातुकस्य हुस्वाहे रिस्याहाय नुवाघविषयविशेषणास्यापि हुस्वोपियन्हताम् । तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहा

इष्टेभ्यो नमः

श्री·को·

५

५

इत्यन्वयाभिधायीमाभैवमिति चेन्नो शक्ततावच्छेदकत्वेतु यत्र स्यानुगतधीः तत्र यत्व गत्यानन्तर्गतो ऽप्रतीयते· तथापि नैतद्युक्तेन
गृहीताऽर्थकशास्त्रस्य पुरस्तात्त्वेन ग्रहमात्रमावहति· गृहीतार्थकशास्त्रत्वेनहि अप्रत्ययोऽविधीयमानः सप्तम्यां यादृशे इति
स्फुटतरं प्रतीयते· उक्तं चैतावता च यं मीमांसकमर्यादाधमेशास्त्रे पिपृहशः श्रेयो सेत्र प्रबोधः सिद्धो येहित्वादिषु एके पूर्व
पादेनोपरि सर्वे ... गृहीता ... मीमांसाधिकमे· अन्यथा गुणाद्युपेक्षत्व स्यपश्येक्यदि स्व्यात्रसम्भवान्निरुक्तेनैति हि के
अप्यया अर्थयत्वेस्यादिवन्नायायामपि इहो ... तो युक्ता राहि: स्वसहशी: सइत्यन्तीः साहृश्याख्यसंबंधेनोपस्थाप
पति· नैवमपि तत्वा अनुपस्थितानां शक्यबोधे अन्यपबुभिद्योजनानुपपत्तिः अर्थव्याहारवाद्देवाध्यकाभावोत ! अ
तिप्रसंगभंगस्तुतात्पर्यग्राहकवलेनैव· अन्यथा तथापि वेत्तराद्यध्याहारादैरतिप्रसंगस्यात् इयस्यापातेः स्पर्हे
तिस्मितद्रत्पन्नशामनेपलात्तु ... इत्याहोपदाध्याहारः कुत्र इति चेन्न· स्वल्पापेक्षमीति क्रियापोवाचक स्य वेक
मीतिव्याज्जिनद्रस्मा ... नाद्ध्याहारस्यापिस्यलोपिशेषे ... यात· अन्यथा गौरिस्वयमाहेत्याहाद्युगनेश्वैतिव
स्यापे। ... नतुविधिप्रियावंवेगुन्स्वकारगृहीताकशास्त्रबलेन अकारादीनाष्टाद्दशाद्यथाक्रमस्तानि· तथाद्

५

वर्त्तिनमपि छाहशश्रीहि ष्वतितल्लिंप ध ८ रकारोपदेशेन नत्वमिन्नस्यान्नकृतयासावर्णपियरहाह यहरा मितिवा
न्सकारटकारयोः सावर्ण्यविधिरितिवार्त्तिकयले नवा वैनिकस्यसावर्ण्यस्यावश्यंवा च्यात्यात् अत्र थाइहोपाद वोपिटकारे प्र
श्लकारिय तीसाहे उपसर्गाद्धातिधा तौथासप्यपिशलेरित्यस्यापूर्व्वतिप्रसंगात् नतु कृपिस्यटकारस्येह मनुकारांतस्य
वेस्वरकार्थेऽसिद्धत्याहकार एवार्थमिति उपसर्गाहतीत्यादि सेतस्य तीति चेन्न कृपो रो ल इति विहितस्यासिद्धत्वोपि तहनुक
रणस्यास्य अप्रसिद्धत्वोगिरहात् स्याहेतत् प्रकृतिवहनुकरणमित्यतिदेशाहयमप्यसिद्धस्य सवोतिदेशोऽवश्यापाश्रयणी
यः पर्वत्यितस्याहेति नैमिति यथा कवे पचपिपर्बत्यित्याद्युहारणं पज्जते तथापि भाष्योदाहरणे तेसाख्यान्तरीयेपर्बतु शब्दस्याति
देतिह इति निष्ठातो यथास्यात् नह्येतल्लिङ् नाम लिङ्नपदार्थास्यात् स्याद्युत्पत्तिस्त्विह चिपन्योमेदेनेचैकल्पीकीत्य
पचितस्त्रेयन्त्यते अत्रातीत्याहेत्याहैव प्र ... त्यमतिदेशाहेय अतिदेशासोपकनुपत्तहेतेभ्य परिमाराइति सौत्रानि
देशः न ह्यत्रातिदेशं विना स्यपदार्थायंत्यपते अभिधानलक्षणपदार्थाये इति न्यायेन लोके सिद्धार्थ्यपतत्तापामेवतस्यैव
तैः तथा च प्रयु ... ज्यते पतत्तोर्निपसंवंधरति नन्वनेनैवातिदेशेन अत्रात्यस्यापरूपकत्वाद्युदाहरणे तत्प्रयोगोऽनु

छि:

पपन्नस्यैतिचेत्· उच्यते त्रापकस्य त्रस्यत्यवहारीनिसर्वैकदेशोपस्याकारतो न एतत्तद्धे· मुख्योपदत्याद्दिनिर्दिशोस्या
तिदेशस्यानित्यतासोपनात्· अथवा प्रागिदेशमत्योस्तिद्धियांजदृतिसूत्रे· अयोयोनिपन्मतुपुचेतियोगविके
नैषपरिभाषा अनुस्यानित्यताबेतुभयमपि साध्यते· तथाहि कार्ष्णीमपयुमनीयाज्यभागावेति श्रुतम्॥१०
अग्नमेसोमः अग्नयेसाधिष्ठयेतिहितत्रमंत्रौ· तत्राग्मुशब्दादत्तकनरान्कृता-मतुपि-अग्नस्वया
मीयमित्यादाविवाव्येकनरास्यदिभन्तीयाभावाद् एवं कोऽप्रसंगाद्द्विविधानन्तोपरिभाषासा
पयति· मतुबुत्पत्तेश्च प्रथमानातोधिनाऽद्धर्थमत्यात् प्रातिपदिकत्वाद्यावश्यकी· साच प्रत्ययान्तत्वे
सतिदुर्लभमेति· प्रातिपदिके संसोयांकर्तव्यायां अतिदेशप्रवृत्तिविरहाच्च तेसानाद्दमित्यतो
पिसिद्धा· एतेन पुच्छादसमद्प्रत्ययगोमयोरित्यादिप्रयोगाव्याख्याताः प्रकृतमनुसरामः स्वरूपा

तन्नकारस्य स्थानिवत्त्वेप्युपदेशेऽसिद्धत्वात्प्राक्स्कारोपत्तीत्या ह्युपसर्गा इतीत्यस्य प्रवृत्तिरि
त्योः किं स्यात्तर्हि नेति चेन्न तथा सति रेफपरत्वप्राप्त्या अपि सकारपरत्वासिद्ध्या प्रवृत्ते ऽनित
सेनाति इत्यत्र प्रवृत्ते रेपत्ववाधिता व्यत्यात नन्वेव रेफपरत्वे सिद्धेऽपि इति इत्यत्र रेफस्य सकारोपम
विषयतीति चेन्न एव मप्रिणिमत्रः स्त्वे स्थ इत्यादि सिद्धप्येष सकारस्यानुकृतोतो ऽ इनाविति इत्या
देहन्ति संभवाभावात्तत्स्मात्सावर्णीत्य स्थानेशकलत्वेस्कारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत्त प्र
त्तोर्ध्वाते नतानावर्तिकं इक्कुशस्त्वं च कृतः प्रवृत्तिः अथ रक्षोऽपिवात्तिके सकारस्य कारणोस्ते
पराप्यस्वाविसत्तांशापयितुं कर्त्तव्यएव स्कारोपदेशः तेन रक्षुप्रशिष्ये स्वत्रयुरो रन्वत
इतिपुतः सिद्धेति अन्यथा अवन्तइति त्रिवेधस्यातेः सकारोत्तरस्कारयहतातात इक्के
व्यमाने स्वैस्यीकृणमानइसाहे सप्तीन्तस्वैपोपसंख्यानिकृतात्यस्यापवृत्तिस्तु
न्युन्नादिति तेनाधिसुपवा अन्यथा प्रकृण्यमानइत्याहो ह्युपवइति तात्स्य इधिरत्यात॥

इदं सूत्रं चेदम् वार्त्तिकमते सवर्णेऽणां ग्रहणाय परिभाषकमिति सिद्धान्तः ऋकार ऌकारसा
धारणाज्जातिग्रहे ग्रहणात् इति ग्रहणास भयाऽथ ग्रास्कारीयती सत्रं कालीनिनीहस्तद्य स्वः सावं
र्ण्यविधिस्तु स्वपीसेद्धेन ऌकारऋकार इत्सत्र इकोऽसवर्णे इत्यस्य प्रसक्ति प्रतिबंधेन चरितार्थः
न च स्व सके इत्यस्य प्राप्तिः ग्रहणोक शास्त्राभावादेव न वंद दीर्घ संपाचक तो पौ ऌकार
पाठः सावर्ण्यानिमित्तप्रवृत्तिकथं स्यात् परकारितिः तस्मादणां ग्रहणाय सावर्ण्यालास्यत अस्मान्ते
सग्रहणीकर्तव्यम् अग्रसप ग्रहणाय नकार्णं मितासशपः कल्प्यः पच्छेवं गमत ग्रभ तीनं
स्वरितेनाग्रेणाधीसदृशि स्वार्थे प्राप्नोति यथ गनुवं धकारांतु स्वरितस्य प्रत्युदा स्वस्य ऽ
देशस्य स्वरित्स्य प्रयत्नस्य चरितार्थत्वाद् संकरं ज्ञापयितुमसमर्थम् तथापि सावर्ण्य
स्वानिप्रतत्रैव इमपित्रहाये पत्रे पञ्चस्यार संधिप्रकारेणोरकर्ता स्वस्वपभ्राप्य
पंचपाः सावर्ण्यविधौ नापसप पमप्रभुतस्तु प्रकारणानारस्य इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः
उरणरपर इति परिभाषानुकार्यकारणं तथा स्वरसंधिप्रकरणास्येति उरिपदे

नलः वर्त्तीग्रहणोपपत्तिः अस्मिन्नपि पक्षे लकारेण रेफाद् ऋकारस्य वर्ण ऋलृ इति सवर्ण
दृत्तोपपत्तिः स्यात् ऋलृ इति वक्तव्यं ऋलृ इति च स्वरितः अत्र सत भावित तस्य धी कर्मि
रीत्या कः तेन गतिरनन्तर इति पूर्वपरप्रकृतिस्वरः कर्मणि तावः कृतार्थोऽन्तरपदेत
दृधानात् ततः शेषनिघाते कृतेऽदात्तस्वरितः नचात्र कृपोरोस इत्यस्या
सिद्धत्वाशंकापि पूर्वत्वात् पूर्वं प्रवृत्ति नतु परं प्रतिपूर्वमवचन गमय प्रभृतीनां
लकारस्य इत्वं ताल्व्यनालवेन सिद्धमिति अन्यथा तु पुनाति घुता दत्थहितइतिस्वका रेपर
तः कृतेन पाताहरेशेन इत्वं तान्यथा हेनव तापकेन कथं ति साधनीयोऽस्यात् एवं इति
तोऽनुमितापुनर्यातानां अवकइत्यादिसिद्धेः शानां वसाम्यादिकारतो विनतिदिशे
रन यथाश्रुते सत्रीसाधू मः। अकार मेघार पितुं प्रवृत्ता कुमारीकरणापाठ्या घेत
लकारमधारपतितदृकेरतास्यापि अवकाशे सिद्धिः फलम अनुकरणानामपि

इदं त्वयथोद्देशपक्षे वार्त्तिकमते सवर्णेऽणा ग्रहणमपरिभाष्यमिति सिद्धान्तादृकारे ऌकारस्या
धारणाज्जातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाद्‌ ॠकारीयपतीस्वत्रे कालभिनिवृत्तिरित्येव स्वः सावर्ण्य
र्थं विधिस्तु स्वयं लोपशास्त्रेहोऽऌऌकारइत्यत्र इकोऽसवर्णे इत्यस्य प्रसक्तिप्रतिबंधेन चरितार्थः
न च स्वसकृदित्यस्य प्राप्तिः ग्रहणोक शास्त्राभावादेव पक्षे दीर्घसंपाद्यकृ[illegible]तो पौर्ऌकारे
पाठः सावर्ण्यविधिस्तत्प्रतिकूलं ज्ञापकादिति तस्मादणग्रहणाप्रसावस्तात स्वतस्मान्ने
स्वग्रहणो कर्त्तव्यम अग्रसपग्रहणोचन कार्यमितावशपः कस्यः पचयेधं गमस्य ग्रहणं तीनं
ऋऌर्वतीनागत्येवीसुद्धिरकार्ये प्राप्नोति अथ यथानुवंधकरणोत्तु ऋऌर्वित्यत्र क्ष्वस्वसृ
देशस्य स्वरितस्य प्रयत्नसावर्ण्यार्थं यादृशं कृत्वं ज्ञापयितुमसमर्थम् तथापि सावर्ण्य
स्यानिपत्तेरेव इत्यभिसंहिताधेयपक्षे प्रकृत्यसंधिप्रकरणोऽस्त्र ऋतोत्वस्य संबंधाप्यप
यथावा सावर्ण्येऽविलोपसंलोपमप्लुतस्तु प्रकरणानार्थस्य इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः
उरणरपर इति परिभाषानुकाव्यक्रांते तथा स्वरसंधिप्रकरणस्थोतिऽरित्यवे

नलः स्वरितग्रहणोपपत्तिः अस्मिन्नविषये लक्ष्यातेषु देशकदुकर्तव्य एवं स्हूप्लुशिखाद्यत्र
प्लुतोपपत्तिः स्यात् स्हू प्र इति वा ह्रस्वं प्रः स्हूप्लु इति च स्वरितः अत्र सत भीतित तपधी लकर्मि
रीत्याः तेन गतिरनन्तर इति पूर्वपरप्रकृतिस्वरः कर्मक्रिताः नत्तार नोऽउत्तरपदेत
द्विधानात् ततः शेषनिघाते कृते उदात्तस्वरितस्य स्वरितः न चात्र रूपेरोस इत्यस्या
सिद्धत्वाशंकापि पूर्वत्वात् पूर्वं प्रसक्तिः न तु परं प्रति पूर्वमेव वचन नमस्प्र प्रभृतीनां
सकारस्य इत्संज्ञाप्रयोजनाभावेन सिद्धा इति अन्वयथात्तु एकारि घुता हल्ह्रित इति सकारा देवत
तः कृते नपातादेशे न इत्संज्ञानुपादेन च ज्ञापकेन कथं लिसाधनीयो स्यात् एवं इति
तो नुम्बि स्वादुनुवादन्तो स्वसक इत्यादि निर्देशात् अंबसाम्यादिकालुको विनलिंह्वे
रन यथाश्रुते सचरितसाधूमः। अकारमुच्चार पितुं प्रवृत्ता कुमारीकरणादयाघेत
सकारमुच्चार पतित हनुकरणस्यापि अवकाशे सिद्धिः कृ सम अनुकरणानामपि

ऽनुकार्येतादर्थ्यतां सर्वत्र साधुत्वमुपगमात्त नन्वेवं स्वयतीत्यपरि ष्ठीनसेतीति प्राह्नेवत्
अनुकरणस्य ते प्राप्ति सुत्स भङ्गादिति चेन्न न्याय प्राप्तस्याप्रिवद्वन्नेनवाधात्। इदं चान्या
य भावात्कस्य तत्संज्ञादिरिष्यत इति वार्तिकारम्भते। तथा हि स्वकारोपदेशोपदेशाशक्ति
मानुकरणानुसारार्थ इति पूर्व वार्तिके तस्य कारोपदेशस्य प्रयोजन त्रयमुक्तम् इष्ट्वा
तं कापदेश इति वहेष्ठाशब्दः कुमारीत्स्वनुङ्ग्राह इति अशक्तिजानुकरणमनुत त्रिविध
न्यचरितावश्यपुसाट्यः प्रत इयं स्वकारोपदेश इति हि तस्यार्थः तत्र प्रथम प्रयोजन
नितावदरितापि वेदं वार्तिके न्याय्यभावादिति अस्यार्थः स्त्वतिस्तावदेते रीपक्ति· तिति स्विष्कः
षोत्रौ धातुः तस्य हैरवादिकः कुन तत्र हेयं सत्वं कुनशितविसर्गलोपः पूर्ववाणीति
शिल्विरूपत्रिपेसंज्ञा पांचसीवपरानिहयपहाप धातोः कुन्यादि स्वर्थः रज
कः तत्र कइत्यादि शिलिवनिवरकः भ बकः कठकमित्यादि स्वराणापामुदाहरणा म

सहितयोरित्यस्त्रेषु वर्णग्रहणोनन्तरा इति पंचमी समासस्यापि ज्ञापितत्वादितिभेतस्व
मपि तास्वराभ्यामेऽः हलोऽभ्यामस्तु हीघीतामेगोपस्थितिः उपास्थितेस्तु हीर्घे स्सवर्णानि ना
मशेषाणां ग्रहणात्कुर्वीरमेव नहि तेसातारः अनुचारितत्वात ग्राहकत्वं परमेवचारिता
नामपि प्रत्याहारत्वस्थितानामस्येव हीर्घीणामिचेति सापकात्तेत्यादि भावः खाभिता
मिलादि नि ईशाघ तेन चमूक्षित्यादिषु बलादिकं विधत्तीति वन्दयते सात्पर सात्कासखे
तिनुऽधातिते छेयस्वादित्तिवेससपमेऽ मोकूत्यादिति सूत्रेऽ मुष्टुति प्रत्याहारे कृतं हि सं
संज्ञा पां व्यर्थं चित्सामर्थ्यात् संहितेषु ऽाहि षुऽ पकतोतिपथास्वीकृतंतचे हापितात्पर सं
संज्ञा पामनुप्रयुज्यमानं तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु तत्कालाय धारणां सामर्थ्यात्क रोतीति नेक
श्वि होषः पञ्चाग्राग्नादित्सूत्रेऽशकेसस्से तनुवर्तते शक्त्वसस्तापांविधेपापामरातुस
यतीनितग तातीति ऽकासोऽज्ञितपत्रेभाक्षे सकुत्कम ऽपवा इविष्यामस्ये इं तत्रैवे

अतोगृहीताद्य त्व संस्कारादि भावविनश्यत्तीगृहतामतपरकस्तोतु स्वरूपांशे इदं हि स्थितिवत स्या
म्यथाहि किमेवोमेवेह निर्दिष्टे किम्याकारतो तास्ति संदेहः स्यात तत्र च मासा स्तिनां वे स्यादि
तापकाण्ड स्वरता दृष्टेशः स्यादि ति रिक्त पुनरुक्तरश्या पत्नेव पन्तुः आघ्राण न्सेहि हि संस्का
पं श्राइति हि धि स्यानता तायेन सयत्तिगृहक्तत पातपरकस्ता मैथी स्मिति स्थिते ऽ मृद
व सामर्थ्यमत्सु गृहीतासं सोवांतु तप ईर्षा स्योभयार्थता भुण ता स्मात पूर्वत्रि वर्तितार्थस्व
कं सामर्थ्यम वेने हं संभिनो रे हितोहप कुर्व्वा दिति तत्र सथ रीग्यहतां स्यादेव स्मा स्थित न्सवि
पन्ने वक्ता हशे ही घयिहता भ्मतिधार्तिकं शीघि स्येव संज्ञत्वादिति पूर्वदेवध्यारोपपन्न.
स्यां देशात प्रथमेनवन्ने संज्ञा इधिपर स्वतत्का सग्राहके स्यातन्स्ट देशरपपदेः सावइत्याहवे
वस्यान्नतु स्त्र यय इत्याहायतीति चेत अत्र आद्यमनावेतकारः किंत हिं अस्व इह
र्थः सुखमै वार्थो याहकारे पाभ्मलिनन्येतभ्मा संति ति प्रसपयग्रहता मिस्येतहो

र्त्तिकं भस्य । एवमाज परे ता ति स्वरितमित्यत्र भाष्ये त्तासहाविहध्यते तथा हि तत्र तिति प्रसपणयह
णंकर्त्तव्यं इहमाभूत् रिवदुस्त घुभिरन्नुभिः इति पूर्व पन्तूपिस्यादि लमाध्रित्य समाहि
तमततोभाष्यमानस्यापिउकारस्यापहरोसेही रिसत्रैवसव त्तीत्याह कर्त्तास्यादिस्याशं
क्यतपरसूत्रे ऋकारस्यापिचरत्वे भ्रतस्वनि ईशाहपरेपितत्काल ग्राह क इति परिहृतं
ववश्चादएर्व सिद्धा तथपि हप हत्यमेव अन्वर्थस्वरितप्रसंगात् । अथ मेवचे हपरनि
ईशोभाष्यमानस्याण्वुकारस्वसवर्णाग्याह कोशांताप्यवतीति सिद्धांतं इहतु उपहोरितिर
कारर्ति ईशाद्ग्रधः पधः इत्यादौ दीर्घ पीठंसाध्यते ॥ अत्र प्राग्वः षकारस्यानिकोधकारस्या
निकोवा हकारेपत्र भाष्यतोविवक्षितः अतोनपूर्वापरविरोध इति ॥ वस्तुतस्तु यार्त्तिक
मतेस्थितेरेभाष्ये अतोनविरोध इत्याहुः वस्तुतस्तु तपरसत्कालस्येत्यत्र हका
रान्निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात्तादिवदुतश्चतउम इत्यादौ तपरसारभेदविवि
धिः । अन्यथेति स्वरितमित्यस्यापि प्रसंगात् इति वेदितव्यं ॥

प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात् यत्तु तिस्यति तस्मिन्निति सूत्रेह
रिहतो नोऽनुत्तमित्यस्यास्तु परिभाषाया आभाषा वार्त्तिककृतोरिहादर्शनात् अपं पलोमहा
न स्मामि एहत इति तत्रैवेवं नत्रू ण्पमथकार स्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इ
त्येवं हयोपपत्तेस्ताव देवोऽस्तत्रे स्थित्याष्टर्यावर्यं देशोऽनूद् इति अत्र त्यकैपदय
प तथ स्कुटम नन्यसरपया स्मामिराहत इति धूमोऽनत नीत इति चेत्स त्वमाहतः
तथापि परिभाषाया अदर्शनादित्यपि ज्ञोहेतुः ॥ अङ् स्थति सूत्रप्रत्याख्यानापभाष्यक
ाररयैतौ तथैतस्य परिभाषोपन्यासात् निहतं इहतमि त्यादिसिद्धेय सूत्रं कर्तव्यमि
ति स्थितेऽप्यर्थेपि परिभावेत्याशय इति चेत् तथापि धकार धकारस्थानिको दकार इ
त्यर्थ इति व्याख्यानं क्लेशानिबन्धनतया मन्दस्य सविहद्भुतं त्या वादरत्तानहि
त्यव ॥ शिडिहिपाते तिस्यरितमित्यत्र प्राप्ते रेव विरहे ताइकार प्रश्लेष वा ह

निविज्ञातातथाहि उदित्येवाउकारस्यासंज्ञात वाप्रसक्तावित उकारस्तु विधीयते तथाहि
वसंज्ञाकालिलेविसंभिनः किं मापतम ॥ तुल संज्ञायितां तानंतु तितं तपर इतिहि स
त्रितंनभुत्तिमितिपदेहि संज्ञात्वसंज्ञायितां तरवतहि भ्रतोभिसवेसमयोगिदित्यात वे
वस्या-नतुधन्सेरिसासोतपरस्ताकारस्येतिसवंवअर्थमेव स्वात्स्येहपं भाव स्वेस
नेनैधगतार्थत्वात तवड-भुत्त्वविधसंज्ञावाक्तंदिदुसंज्ञिनिः धुशकारात द
रिसमर्थविरहात वयञ्च विस्वरितमितिसत्वे भावावर्तितौ थंपः सर्वोत्व
भुपसवारत्वस्याद्बोर्हहितिसूत्रेइद्धकस्यतकारेसमित्यादिग्येथोर्वैप्रेव । तस्मा ठ
न्नावेतकारः किंत र्हि तकार इति इहसभावव्यंथोवचाभुतपवसाधुरितिसूह स्वेरात
सत्वीपमस्रवप्रेवं संयोगभुपेसवादहूपतामुतारथानांगातवति वसेनम्रो तइदे
उतरइत्यादि द्वविविधेवस्यतपरत्वाभावोव्यात तित्वनुहूरावात्तमितिरिकृदहस्त्र
कारादवोपरातिः संशाद्द्याते वराहतस्यादित्तु हातं मङ्हूत्वम पूर्वस्याङ्घ्याङ्तरस्ये

उत्ताविति वार्त्तिककारोक्त्याह:। पे वोध्यो ल्लरभ्रू पस्यादिति तत्र संतिके भि द्दशाः स्वस्तं च वर्त्तान्तर
स्वसदृशः यथोक्ता तद्धि च्छ कारसदृशो भागो पन्तु पूर्वभागो कारस्व ऽत्त रस्थि य तोवि सी
यो: सकारे ऽभवतो यो र्ईमा त्राम ध्ये र ककस दृशो ऽर्द्धमात्रो भागः स्वकारेण्युभ पतो
जभ क्ति: मध्ये स्वतं त्रस्य कारे सदृशो भागः तत्र स्वातं त्रतत द्वृतीयहतोन विधीयमान कार्य्यत
सदृशो ऽशे पुनः प्रवर्त्तते तत्सदृश्यादिभिन्न तु तत्र पन र सिंहव ज्यात्य न्तं रा का नतया र णो
नोयहाणं यात्राप्रयकम यदि भागायवि स्वतं त्रवर्त्तिप्रवृत्ति कार्य्यं प्रवर्त्ते वे पुस्त र्हि गो च
चो संरम्य प्रति भागा श्वादे यदि तिनो प्राव कश्चिदिति वस त्र द्वेष च्य ह ते नैव गता र्थत्वा न्से
शर्वे नोश र्वं वनो पा दित ॥ तेनात्र इत्युत्ता को ऽ क भि स त्र स र्व तिरि ष्टे नान वे चो प वा
पाय इ स नेन त स्व धा धो ऽ स्ति ति या व्या म प्र पा द्यो हि वे न प्राप्तिः पा वे न म धे ऽ प वा द त्वा द
न वा प त्ता व ध वा धक त्वा त्र ग ध्या या हि ता र्दे व दि ता र्थाः ता या ऽ ने प तीति प्र द्व: प ह ना द्दि
से त न भ्र ं द्व ण प्र थ मा ये स त्र न्तु वा मा सा भि रि स त्र पे स न ॥ या ते पा स व तो सा वा न वा

स्व ते प्र द्वि वा दे प रे त्ता सि द्धे त्ता ऽ ध्य र ने स्व न्त रो ऽ पि दी र्घः स्व प द मा त्रा वे न्त ता त २ कु

१२

१२

त

वार्त्तिकाद्वा निमित्तमित्यत्र ध्वजः स्वत्वरोतोऽन्यतोन्तेति किं कृतं ननु विधिस्यादेशविना
मेवुत्तु प्रतिविधेयमात् तथा हि द्विहल्यहत्तामपनीयतस्मान्नु रुरोव सूत्रं कर्त्तव्यं नवै
व मान्छ्युरित्यत्रैव भ्राण्तु रित्तात्र यविनुःपसंगाः अशक्तो तेश्वैतस्वनिपमाथितिस्या त
निपमस्तु सामान्यापेक्षः प्रकारो वधस्यव स्मिन्वतित हि अशक्तो ते त्वितनेतु भ्राट्तुः इत्या
हरिति॥ यदि तु भ्रश्यानिमात्र विवर्त्स्यात तर्हि नाश्व इत्येव धूयात कूवोतेस्व इत्यत्र स्य
तंत्रोस्य तन्त्र साधारणी माति रनुयाप्रेति धे पेच विव स्तिता एकं देशस्याप्यङ् निष्कृषे
वागात्ते घात सकारस्यैव स्थकार इशः कस ति। स्वतन्त्र वर्त्तिष्ठ त्तिमातेनैव निर्देशः
किंतु यं शांभिसाधारणा एवेत्यत्र नापकं तु लुप्ति वं कृपः तासि च कृपः सहुण धा या
कृपि छते रिति निर्देशः यदा स्पडः रः स्यइति कुइः कृप इति रुत्तु म षष्ठीकं पहं तद्युतन्त्रे
रात्वं सा धा वो ऽयमा कृपेवे रेफ स्तस्य सः कृवेत्र्ये कारस्या वपैपारे फः रेफस्य इशाइ
तिपावत्तत्स्य वलकार इति तेन वत्सी स्कृण्यते इत्यादि सिद्धम् इदं पदविभा

८२

गप्रहर्शनियरमाच्यादेयरूपेतिसूत्रपाठस्यप्रामाणिकत्वंनिरूपितेतदेवंनुद्विधिलोपे
शब्दोस्समाहितमधिनामोनतिःतइत्रन्तांशेवानंकृथातिशांख्येनदीर्घसमुद्धिनमत्वइ
तिप्रकृतेतुनस्यलातेनहिःतत्रेदंप्रतिविधानम्छन्दस्यदृष्टव्यहातइत्सत्रयोगविभा
गःकार्यःस्मतःपरस्यनस्वरताःस्यात्मतातिरतोतीत्यादितततःछन्दस्येवयहातःस्त
इत्येवंविरूपाणांभ्रुमतइत्यादि।नचैवमपिततपरकृतात्ततेपितृत्वाभिसाइत्यादत्यं
नस्यादितिवेसत्यंतर्हिरपत्यविधावितिरहितारचाम्यामितिरकतत्वदृशभाग
साधारतोजातिर्निर्दिश्यतेन्हुभ्रादिषुत्वृत्तिशब्दपाठस्तापकातत्नचपरपाठेमे
गयाव्यवधानंप्रयावेतिविधसुपसामान्येनअयोग्विताविधानात्नचैवंकृतेने
त्वाद्यतिप्रसंगःपरलक्षणान्भवतीतिनियमात्प्राप्तःसामान्यापेक्षेत्तमापि
तेधीपभाष्येपरिभषीतितदुर्वेतेरेवमतिनियमस्यत्वात्सर्वार्थःपक्षान्तर्भावतिशब्द
पाठेनहेतुलापाठप्रशास्तं ताभिरपासिद्धिरीशेनवत्रसिधर्तांनोस्वतास्यमे

रुः हि व्यवाये पि इति योगविभागो पि न कर्तव्यो भवतीति भावः तु वरौ केशाव त्सिग्नह
तो न ग्रहं ते इति द्वितीयो विपत्तः समर्थितः तत्त्व कुप्रतिविधे व सेन गौरव भयान्ते
ह भ्र पंच्य से । ननु यदि जैरौर्कि रेशाव रीग्य ह तो न न ग्रहं ते तर्हि कुड्कुटः विव्व सीथिति
भि त्वा दे संयोग संज्ञा न स्यात् । अपृक्तस्य भाषावाध्यस्य कृण्वत इत्यस्य एक हल्त्वात्
त द्व पद चोश्व हरय यहोगा न्यहणात न भवत एतस्यात् पदेशात्कथं हान्ते त भि
तिचेत मामत्तर्हि त इति मध्ये पदानां हल्त्वं तु कृतः संयनात संयवसतः वध्रो कइस
हेतु एकवर्णा तीनामपि हल्त्वं भविष्यतीति अतः सूत्र इके ग्रहणात । तद्वत्पदवेवा
स्तु हलत्वं न स्यादेव ततस्तस्य संयोगसंज्ञा विरहे ततः पूर्वस्वरस्य गुरुत्वाभावे प्लुतो
न स्यादिति । अत्राहुः अज्ञात भवर्द्ध मात्र एव ।। आशः शासाल्तात्तु तुल्यरूपता इ
वारेकात्य मम भः । इईव सिद्ध समाना ताल्तं प्रकृत्या द्रष्टा शा वामय स्वं स्थौ कार्यम

इ॰ चैनमः

श॰ कौ॰

२१

परमार्थर्श्यशार्थोनु पदेनयत्तीति चनेयर्गो ह्यय पथानचवाच्या तत्तनाम तन्तं प्रतिग्रे
कौनकश्चनेति याच्याप हीवोनकती त्यास्फो टंसिद्धापतं ध्का स्यपूर्व पन्स्स्याव सरः । हव
पार८ । हकारोऽपं द्विरुपरिश्यते परिनुपरश्चै धोपरिश्येत स्यः श हस इ ता यह तोभ्रु नग
येते तस्यै अर्हे तोत्यर्थ इ अथावेबी ति तार्य न स्यात महान हि इति स्यते म हो हि इति
न स्यात अत्र हेलि ह्रीरधि समान पाह इति हः । आतो हि नित्यमिस्य जुना यिकः भोभ
गो अघो अपूर्व स्योतिधस्य मा । हयिसर्वे बालिति पसोपः । तत्राप्य शीत्यनुवर्तते इ
ति धन्स्यते । प्राप्त तोह शती तत्र सहि चेसर्य न स्यात त थालिशि हि धे लिरिय हि दे
इत्यत्र विभावे टइतिमूर्ड्वायि केस्योन स्यात । तत्र हि इतः बीध्य भिति स्वा हिता इत्यनु
वर्तते तदर्थं अति अशि हसिशावे तिवनुर्भु यह तां प्रथ मोप देश व्य फाल मिति स्वा
तमाधूरितु पात्र मोपरिश्यत यल रास भेत शत्वे यह तोभुन गटचेत तत्तेश्व हरि
हिस्वा । हि इत्यत्र हरारिपः सार्ध धातुके इति वचनाहस्य प्रपुन्नह इता न स्यात भ्रिह

२१

श्रीसोस्निहिसो स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषति इत्यत्र रलोव्युपधात् इति कित्वं न स्यात् स्न
हः धामअहाध भिस्नच घुत्स्या सिद्धत्वाद्धकात् ६४६ सः पदं विजिति भः योभस्ती ति
नघ्नवसैति भपुन्सत खारिन्त हि सत्र शाले इगुपधा हलिदङ इति कोत्सो न स्यात् तास्मा
ल्लसा हारा तो वर्तु कवे प्रथमोपदेश स्पवर्तु कवेच द्वितीये प इशस्वकृत्व मस्तो ति
श्चयत मः स्या रेत तः रेफस्य परकाको तोप्राप्नुवं ति तस्य घधामद्रुहिस्नुम ६४५ ९ इत्वेन अन्न बःप
ताद्धकातात्परस्य पर इति विधीयमानं द्वित्वं न घस्तीता ते पकार स्वव प्राप्नुति न
व तेरिति लोपः सुक्र रः सोपं प्र ति द्वित्वस्या सिद्धेः हलो यमां यमि ति लोपस्तु विकल्पित्व
इति वन्न्यमाता सा सा । पन्ने रेफ द्वपंभ्रूवता । नैच प्यगोन परस्पेक स्याने कस्य वाडवा
रता विशेषो नास्तीति असिद्धवत्सूत्रेभावमूलावन्नमाता स्यात् नावंतापइति वाक्यम
स्तन्त स्याई र्द ना विशेष इति तस्थीरत नतु सर्वथा विशेष वाविर हो भिप्रेतः पते इ
चिहलोपमाभिसाहिशाका अत्रैव पथ्वीप सेः तपावतु मुत्व इत्यासोपते ऽ नुनासिके

१०... यत्नु
श्कौ:

॥३

४१

२२

ऽनुनापि कौंतिपन्ते णाकारः प्रवर्तेत स्मान्नसाम्यात कुतं स्वेने सा रो धा पसंतस्येति पन्से रेफः प्रवर्तेत
रेफो वर्णानां सवर्णा न सन्ती स्पत द्विजाती पसस्थ णो नास्ती सर्व पर मे स्व स्वस्वप सयरतो भव सेवं
तुल्य स्वसवर्णी सात ॥ रोतिति सोण स्तुनासितं प्रतिपरस्व वर्णी स्यायि द्धतात ... प ... त्या ... सि
कपरसवर्णा निकृत वेववाक्यं पूर्व त्र रेफो वस्कस्वत ॥ हपवर इति । तर्हि रत्या कुप धारिस्वत
व कारान्ते स्व पि प्रवर्तेत तत स्व इति सारे धि वतीय त्र पन्से गुतो निषिध्येत ... स्व व कुप
धारितिष्ठि या प्रव कान्ता इकुपधा इति पा ह्यास्पत इतिचेत रवमधिगो धेरः पवे रति
णा हे सेवो ध्या रिति न प्रवर्तेत रेफस्य वस्य जंत भीवात र ... ती ति वन्स्यामीति पेत हपणातो
ह ध्याख्यादि ता हो पक्कारे ऽति प्रसंगः ॥ नन्तु यथा श्रुत एव सूत्रे ऽर्थ सीति रेकं प हे कि सारे के याति
वेति व्याख्याना न्तो नर्के हो ब इति चेत्स एवम पि इको यणा विसंवो गा ईश सोर स्वतः ऽह
ता रतो हृत पूर्वा दि य हताः सम्रसार णा भि सादि क्रमे णा परा य ताानि सर्वा ति ता रे
क ता या सातिास्युः नेवे ता व सा पी कनि वर्ति हः । ऽको परि गा ... पत्र से ल्मातान्ते इश नह

२२

२

कारस्यैर्हः। उकारस्य पकारः। सकारस्य यकारः इति यगत्वस्य प्रसंगात् ननु यथाश्रुतेऽ
पि यथासंख्येन [illegible] निर्धारितु हृप वादः तथाहि विधीयमानतया पठ्यमानाः सवर्णान्न गृह्णन्तीति ति
वसारस्तावच्चत्ताः ग्रुतानानामभे इक् तथानुनासिकसंग्रहे यि कथं ग्युतानाविरहात् इक
सु सवर्णग्रहणात् सह वर्तिः न वबद्ध इकोऽह्र यस्थावकानां इकः शब्दवाच्यानामिकारादीनां व
तुल्कमस्येवेति यावन्म तीयवबलूर्वति भाव मकारस्य कारां भावप्रसक्तेन तस्या पवच्चिंशाते इव
सिद्धेसत्सां एकारैकारे शस्य सकारोव सकारे शस्य इकारस्यात तत्र कारस्थानेऽन्तरते मेऽ
लवेन प्रकृते निर्वाहः। यथासंख्यसूत्रेतुनं स्थानि यथा स्यात् वृपवोः स्यात इस्येवनिक्त
र्णः तथाच इकारस्तातिन्यासे पि तेनेय निर्वाहः स्यादिति चेन्न। एवं यथासंख्यात्। यथाश्रुते विरु
वि रोधात् सति भाषाद्वयमपि इकोयणचीति [illegible] न प्रवर्तेत। इकोयणचीत्यसंख्ये एव प्रवर्तेत तस्मा
दनु वितोरेकस्य स्थानानाद्यवकर्षः यथाश्रुतेतु द्वित्वादि हाथचयपदीर मिति। [illegible] ते। रे
फस्यविशेषतः श्रुते नद्व [illegible] प्रतिविधि तत्वेन सामान्यतः श्रुतं कार्यितं बाधते॥ यथा
तत्क्रमोपवतरस्यात। रिताति न्यासे तु परिभाषको धिरोधात् प्रसेन यथासंख्यमे ३

दीतम
शकौ.
२३

धात्वाताभ्यो ज्यंतो मारछत्कौ तिसौ परिवे। धैकाभिति विशेषतः श्रुतेन परि व बलोद मारछत्कौ
तिरकयोः सामान्यतः प्राप्तु भोजनं ध्याध्यते त[illegible] पचुनीरनन्यथाकि भेदे नोभयवसभवलित
पालिरवस्यापि संभवे समान्यतः प्राप्तविशेषप्राप्तेन इत्यभ्युपगमान्त इत्यर्थः। एवं च्वाचोरत्याथा
मितिसूत्रे पर इति रेफभिन्न परमेवेति लिखितं ग्रैवि केस राचितपेव मप्रतिपिकातत्मपराता त
तेनह वर्दिनु भवइत्यादावपि रेफस्य नहि त्यमानत्वेपि इध्युइकाले पररूपं न स्यात् विशेषतः श्रु
सेनस्याति न इकांतिमितस्य स्थाधा इति वक्तव्या। तत्र सन्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षता श्रयणात्
व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेद इत्यन्यासां प्रवृत्तिः। एतदा प्रतिलक्ष्यभिन्नानां च वैयाकरणत्व
णानां तद्वैपरीत्याभिकेचित्ता धीति। ततश्च इकामपि तास्य पीतोपि स्थितास्य प्रतिपादना
तो इदमेवः। नचैवं अभिषाइ साधवापि परस्प्रसंगः व्यक्तिपक्षे तिप्रतिबंधे परमेवेतिवि
४ पमवस्थेन ततद्व्यक्तिविषयकशास्त्रस्येव विरहकल्पनात्। एवं च पवादविषयेषु ५
अपवादिः तास्य बोधमात्रपरिहृ सापवादविषयं ततदुत्सर्गोभिविशास इति २३

नालि यर्थिक ल्तौ चसन्त्यानुरोधा न्नयस्यापान्नाभीपेते ॥ इतिपस्यसावाभ्मेमोन्क्रम ॥ तस्मा
रिसुता र् ।ष-पनुतरप हस्यइसाद्दिनिर्दिशत्स्वेहलिङ-म-भाके तुने मोरहे कार्थि रौतौद्धि
र्वनस्यकिन्तर्हि लिभितभिभाविनुक्रम ॥ तयेहकार यहतांद्द इंतार्थत स्वपर्वहि भूते
मपापद्मानद्दिते कार्थितात त्थापरंत भूतिस्यापि रेफस्पति रवे ऽनुजासिकपर सवर्ता
दिधीभ्मपिस्यानेंतत्तमपीभाषासंस्कृतौ स्थानप्र[illegible]पत्नोमपाजातरतमेवतन्मृतादिःस
ऽ-कतेधीतासैकविरुर्य भावकाशो भनतातमेप्रगृन्के नप्रवर्ततो ॥ जातिपक्षाश्रपः
तारेवे तिसंक्षेपः भव यातिकि म-पवेपानयाहानामदसुतालेशर्वुन्नरर भावबसे प्रविशे
वतासंयोगोवधा संज्ञासोन्नविधि द्विर्वचनस्यानिवलनिबंधादृति । भ्रस्यार्थः भ्र
विघमानोपामः प्रस्याहारेषु संयंधोपेक्षातेऽपोगाः भ्रनुपदिष्ठत्वाद्नुपदिष्टे रगृहितत्वा
च प्रत्याहारसंबंध शून्या इत्यर्थः याहपति निवर्हयंति प्रयोगमिति तिवाहाः । भ्रपो
गाश्व ते वाहाश्वेति कर्मधारयः । भ्रनुपदिष्टत्वेऽनुपदिष्टेरगृहितत्वेवसति धुप

श्रीराम।
शकौ
२४

मातादृ सर्पिः सेज विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वार यमाइति आश्रयमित्यत्र च स्यति
स्यु स्युरिति च येनेति विहितयोरिति सूत्रे रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति। तथा च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यं
तयोः च तं वक्ष्यामीति तं किं नु तन्नैव त्वकमां तत्र यमानां सन्नताः अनुना सिकस्य स्तावत्
पवर्गविसर्गः पवामः सूपरे शः कर्तव्यः स्यात् फलमुदः कैता। ऽऽरुः वेत्ता स्यात् व्याप्तुः
ति ताल विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया चैषि सिध्यति॥ ज्ञापयन्नाती पूर्वे
कः सोपपत्ति तिसल प्रसंगात् किं तु उरः कापति उरः पातीति विग्रहः के शब्दे पादन्यता
स्याभ्यां प्रातो नुपसर्गे कः कुत्सोः कयोरिति नास्ति को विसर्गः। न केवल मयिगति कारकोपं
पंतानां प्राकृयत्तु लते समासाभ्यां गस्य सोपपदं ताविति प्रवर्तते तिता ब्रमं तस्याः भिसे
वोधनकी तेस्यादिपि अर्थ मति लता यावत्स्य मता स्यात्। ताश्च क स्वे सारिपति गातानाद
प्रोमगाम स्याद कुन्यादि तित्वेनस्म ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अत्रे स्मदधेपम। अत्र
पुष्किप मोतसाऽऽ पदे शोऽका रानंतर भिकारा प्राकृत व्यः तेन इत्याशु न्नन तभीव

२४

तासपः सुपंशः सुइसादेशुत्ताकोतिसग्निरूस्वपि विधीपमान मादेशप्रसपपोरितिवसंन
भपति भ्रणुचार्नभाधा संस्कृतेपित्रागुस्चारादवः परसमाध्रिलसकारस्यद्वितं
केवदेमाद्धमेवन्स्यमारां संगच्छते नवैवं हरिःकरोतीसाहविकेरुपत्ता वीतिपरात्
यसं गः विस गस्यासिद्धेसात एवं हरिंपश्यती सासवन्स्यात्स्याहिद्धसं बोधमाशर्कुवो
पदेशः कर्तव्यः नरेरभावस्तावत्त मवोजनमात पाहि वातिक्रमते ऽवनाश्रान्नयदति
भातु हपधानी वेपंचः पद्यतेतत्रभूसांजश्रमहशीति नरेर भावेश्रांततस्माद्धका
देशः॥ ऽजिता ऽजितेशाद्विप देशाद्विनोत तिवकसादेय महसत्वमप्याकातिभाछका
रलुनेतलोनोतपाहि ऽपधानीवोपधत्यवस्कै ऽजिजिपतीतिनसिद्धयतिाम्रभा
सेवकारमात्र भवतााप्रसंगात हत्यादिश्श्रेवतााजकारस्यविधानते॥ पररिहिपूर्वत्रासि
द्धमद्विर्वचने इस्युनेः एवकारस्याद्विपतत हस्पच्छ एवं वकारस्यशेषः॥ ५८

श्रीरामः
शा॰ कौ॰

२५

मो वा ऽभ्यासस्य सन्नेतानि यताशीप नाद्विर्वचनेऽच्वसिद्धम् साभ्यीपते ओजिढ दिल्सत्रप
थात पाल्पभ्यासे उपध्मानीयस्य शोबेग्र भ्यासे चर्वेति न स्यितद्वकार स्व भूपेत ॥ इब
मेतभ्यासे नकार इति प्राञ्चः वस्तुतस्तु द्वितीयपदन्से उपध्मानीयमात्र माभ्यासे श्रवेत ॥
तदोषा रवितु मव्यशव्दे ॥ नश्चयं ऽच्चर्भमा । प्रकृतवर्ताप्रकृतवरद्स छन्सिद्धातविबद
माता स्यात ॥ उपध्मानीये ऽवस्त्यपि सत्येन तन्मात्रद्विर्वचनार्थाभ्यासे इकार इत्यभ्याव ।
किंच- अथ अनन्तरे अस्मात चांद्रि सूते उपध्मानीयस्य जश्त्वे ग्रख्य गवः समुज्व इति स्यात ॥
इष्यते समुग्धः समुग्द इति ॥ नयत एव कुर्वाति साधिकारे चापत्ताद्धितसूत्रे उपध्मा
नीयस्य चेति धातीर्ति किं न कथं गेयिति उपध्मानीयस्य सर्वत्रापि विधीयते ततो नस्त्येन ह
त्यं भावयतीति वेत्सयन ॥ उपध्मानीयस्य चेति वार्तिकारं भेवत् गोरवात् इति प्रमः
वकारेणपधो पाञ्चितिरूढ तिकारमते तु वकारस्य द्वित्वं निषेधः समुग्रे इत्यादौ स्वकारे
शश्चेसुभपमविधचनेनैव साधनीयं स्यात ॥ तस्माद्वकारोपधेव

२५

लि २

मेवऋभुगः॥ रसमुगइत्तिवचा स्यात् कथं तर्हि उज्जियताउ[illegible]तु मित्यादि सिध्यतीति चेत्॥
ऋत्वि॰ भुजे॰ युञ्जो पादेषु चतापयो रित्यस्मिन्कुत्वाभाव इति पाशनार्थं सूत्रे च क्रातो भारतो नानु
नीयते। उञ्ज्ये रकुत्वमिवदे इकारस्य भकारा विधायकं वकार विधायकं वा वचनमस्तीति॥
तदानुमीयमाने वचनम् उइजे रितिवा। वउइजेरितिवा॰ उभयथापि स्तो नाश्वु रित्स्या
नंतरं कल्पते। उइजे स्ताई कारस्याप्रिवाचत। श्वुनावो नेभकारोवकारो वाभवतीति सूत्रार्थः।
उइजेरिति किम॰ तज्ञेः। श्वुनेति किम॰ ऋभुगः सभुगः। इहहि वजो कुधित्वप्रयतोऽस्ति
कुत्वे कृते श्वुनाको नोनास्तीति। स्तोश्वुनेति पर इदं वापजी व नार्थं चो नक्स्व रसपव
कल्पतं पुनक्रम ऋन्वथा यदुगरकल्पने गौरवं स्यात्। एवं चोञ्जिजिषतीति सिद्धम्॥
नन्वत्रापि इकारस्य द्वित्वविधानात्। नचपरत्वाम् यवत्ये॰ पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्र
तिषेधोऽभावात्तरस्येति वचसमाता स्यात् मनारडु॰ स्याभस्य परस्य इत्यपि न॥ अपि
कस्या इव। नव पूर्वत्रासिद्धीयम द्विर्वचन इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधस्वं कार्यः द्वि त्ये कर्ते

ध ४

श्रीराम

श कौ

२६

सतिहि सन्निषेधः ननु द्वित्वनिषेधेऽपि इह तु नन्द्रा इति सूत्रे ताद्द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये
निर्दिधिषे आसिद्ध्यापि तिरस्के [illegible]पाधामास्तु वाक्यशेषानुमाने भुजन्युब्जादिवदिति
निपातनादेव वकारेऽस्तु [illegible]वैषम्यसिद्धत्वाचिरंतादकारस्यैव द्वित्वं स्यादिति यावान्म०
इकारोपधसामर्थ्याज्जिशक्त्याद्वित्वं कृते ततो इकारस्य वकारः प्रवृत्तेः। नन्वासि
[illegible]न्ते सम्भ्रु० इत्यत्र वप्रिवकाप्रसंगः। प्रकृत्यविवक्षे वा गवकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात्
[illegible]यं कृत्य विवक्षेवादित्तार्थी कथं इकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुन्नेयम्। येन द्विसान्तर
मेवयकारः प्रवर्तेतिचेत्। अत्र न प्रधानादितो घभाष्ठिमी तु निपातन[illegible]वैषम्यविशे
षेतारास्तु॥ अभ्यु० समु० सैत्तत्रौ तेनैरूपम् किंतु उपसर्गरूप पूर्वकियमेरन्वे
व्यपि दृश्यत इति प्रसंगः॥ पुसर्ति मात्रेचेदम् हृच्छकृता समुद्रकः। सैवृटके इस
मर्तः। तदेवमणोगादागनाशयैव देशास्यत्र शरभायहूपं प्रयोजनं वार्तिकमते त्वि
भाष्यकृते तु ज्ञाप्ती विशिष्टितमा॥ [illegible] प्रयोजनम्॥

२६

सार्थैः श्रु धेनुः श्रु॥ नुमर्त्विसर्जनीयपशार्थ्यं त्वावे वीति सत्रे विसर्जनीयवग्रहता त्व कर्तृ
त्वं भवतीति॥ शर्थत्वाव इत्येव यसिद्धत्वात नुमयग्रहतांतत्र भवथापि कर्तृ त्वमेव॥ नुमे
स्थानिके नैवानुस्वारे त्यावधानं यथा स्यात॰ इहमाभेत्तं मुखिवितिः॥ नुमग्रहतांतिस्व
स्थानिकस्यानुस्वारस्य सन्त्यकम॥ अन्यथा भवेभमातन हिंइता कव॥ तभिवानुतरः
सकारेण नुमा व्यवधानेतः कथं विधिसंभवति। अनुस्वारे वत्वे स्यासिद्धत्वात् सा हि सा कुः।
अत्र तुवास्याभिव भवनं नुमसंत थापि स्वाश्च पस्यानु स्वारस्यापि सत्वा कर्तृ
त्वेनैव सिद्धेति यमार्थसा युक्ता। नियमश्च सजातीयापेक्ष इति। अनुस्वारे
ता व्यवधाने विधेर्भवतिति हिंनु मे वा। नसनये नेति॥ तितम॥ यत्नुतत्तु अति ह
शं प्रति अनुस्वार स्यासिद्धत्वा इति देश रचेहतुर्भ॥ अतिन्नइसाते वि धावकर्त
सम्मयेति याह्र कस्या व्यव तिस्व॥ तथापि सन्त्वा नरेष्वा इन्न तीवसा
ताम्॥ तथा अत्कुर्वाइ सूत्रे॥ तत्र प्रेत्यना शैराद सं मामरे॥ ओंभरा

श्रीतत्व
शा.को.

२६

त्वं ३

दौ च स्यादित्येव प्रयोजनस्यन्यस्तोतिचेत्। इहापि सुषुप्ति सात्नो मानमेतदिति तुल्यम्॥ तात्पर्य
विषयत्वज्ञस्यादरमात्रे यत्नस्ता पत्ये तु ज्ञानस्यात्मिक रूपे सन्य देतत्त। अयासिद्धिश्च पन्ने
शब्दोपदेशे पि भेदस्य मिथ हस्य पक्षिवना जातीय पक्षस्यो देयसिद्धेः। तस्मात्संतं तरथा
निष्क्र व्याख्यानात्समानन्तरमेव स्फुटिमभिव्यज्यतीति॥ तत्तात्पर्यमपि॥ तेन कुत्रचित्सङ्के
तो वेति सूत्रान्त गतो विसर्गः सिद्धः॥ एवं च स्रोत्र निर्देशे मे जो नृत्वा तीर्थिक स्वार्थे शा
ब्दत इति बोध्यम् अन्यैनैव सोत्र प्रिय सतीग्रहणात्मेलो बन्धशब्द पदेशं प्रत्साधन्यस्ता तोता
पथाश्रुतमदसूप देशपरं स्ति यं पंथा बुद्ध्यन्तापाताः परास्तः अदसूपदेशेन अस्त्यो
त्य वोऽस्मीमे पिहस्य वा पि साभार्ने तस्यस्य स्यादवत्वमात्तास्यात्॥ नन्वादस्येव पका
रोत्तरमुपदेशता तेसाम इतिधाव्यम् तथासति पपः स्थिता तथि ताः परत्ये नव त्याव
तो: म कथा पि ज्ञासमः प्रतीस्वकै पदनिग्रंथ वि रो भा पत्ते स्ये ति तिकी। अपि
शेषे गोत्वादिवार्तिकस्वापभर्षः पत्र पत्र प्रदेशे प्रवेजन दृश्यते तत्र तत्रौ प इत्थः

न्या.सि.प्र.च.शं.

२६

नास्ति तु संयोगसंज्ञेति निर्यं चेति तथापि हि पार्ष्विकमते ऽप्येरूपधा – नीचापधात्वा ऽपधानीय
स हल्संज्ञातिरहासंयोगसंज्ञा न सिध्यति। न संयुत्य सिद्धर तत्र श्व संयोगे गुर्विति गृहसंज्ञाया
ऽतारेधु भवितिरहाद्ध न्व ऊ इत्यत्र गुप्तेरन्वत इति प्लुतो न स्यात्॥ तस्मात्तु त गृहसंज्ञा संयोगसंज्ञाहल्स
प्रसन्नौ [illegible] तो रसापे र्थ्यापाप्लुत सिद्धार्थं हि संसापविहितेप्या॥ इति ह्यभिप्रेत्योक्तम् संयोगसं
ज्ञाप्रयोजनं सिद्धि। तथैव पथेसंज्ञाविप्रयोजनम्। निबद्धतमः इब्रूतम इहेदुइव धस्येति वसं
यथा स्यात्। भाबाकारस्याह इदुदुपधस्यानिकोयोविसर्ग इति आरव्योन्व इं प्रयोजनम्
उपधाग्रहणाद्धस्याग्रस्ता नो द्वा। इदुभ्योयविसर्गस्येत्येव इवसिद्धेरिति। अलोन्त्यविधिस्व प्रय
ग्रजनम्। ऊन्स्तारतिविस[illegible] जिनीपानोस्यपरस्यसइतिप्रत्ये न सस्य सस्य यथा स्यात्। परस्ययो
[illegible]गर्भीपइतिव्याख्या नान्तरीयमानघोतिवरिभावया वासिद्धत्वात् इयत्विन प्रयोजनम्॥
र्धं वंवप्रयोजनम् ऽरः। कः ऽरः वः अन्त हिवेति प्रकृत्य तस्यपरो विधानं हि संसिद्धं भवति
तथा स्यात् निम्नावप्रतिबंधेोपि प्रयोजनम् यथा ऽरः कृतो ता दे ता सं भवति॥ एवं प्लुतोरसे
नेसाधावविप्राप्तो ति स्यानिवभ्रावासकार्य स्यतत्रानलिविधाविति प्रतिषेधोऽस्येसति सिद्धा
द्धि॥ नैव पूर्वत्रासिद्धेन स्यानिवद्[illegible] तिनिषेधोऽस्त्यिति वा प्यम॥ न पद्यान्त सूत्रेशेष

नो

श्री

नतस्य अवः परस्मिन्निवेतद्विधायकस्यात्र स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपाद्याः स्यासिद्धत्वात् तथा च
यासिद्धमत द्वित्वे निष्पन्ने इष्टप्रयोजनम् । उरः कृतोऽपि लौकिकसंस्कृतेऽस्मिन् सकार रस्वपि तं वाधिकम
प्रयोजनं नास्त्येवेति दिक् ॥ पञ्चपि वर्णे मिदं अत्र दशरोरुपदेशे नास्ति धासे चेत तथापि वार्तिक
हलानन्तररपवनापाद्विधापि संभव इति भावः । स्ता अत्र कैकाराऽनुनासिकः प्रति सावते
णेतु हाकारादि वक्ष्यमाणार्थाः तेनो रसा रपर उत्तर स्वसाहारग्रहतां भवति ॥ प्रत्याहारग्र
हणं सापकस्तु सकार रकारं वा सवर्णादि धिरिति वार्त्तिकनिर्देशः । ननु अइउण् सूत्रे अकारे
णकारो उदात्तः ... ऽहानुवर्धते । तेनाण् ग्रहणे तो ह्रस्वा ग्रहतो च पूर्वे त्ताप रेता वेति
संदेहः प्राप्नोति तस्मादसंदेहार्थं नानुबन्धानां भेदकत्वं न कृतमिति चेत्तन्न । व्याख्या
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषासाधितम् इत्युक्तं स्वे
व पुनरनुबन्धात् । अमङ्णानम् । ङमञ्ज् अत्र अमकारो ऽनुबन्धो भाष्य व्याख्यानतः स
हप्रत्याहारार्थं चोपजायते ॥ अमङ ... यमङ्मिति ते च त्रयं भकारे तो वर्जिहति ॥
तथा हि पुम - रांपञ्च परे इस्तु ॥ न च भकारः भकारो भकारो भकारो स्तः हल्ङ उत्तर
नभकारः । वर्गस्ति देनालिप्यसंज्ञस्यात् । तथा हलो ण प्राय जि रे तो प वरले वयात्रम १

२२

श्री

हृदयेनमः

श०कौ०

२९

इतीति विशेषणात्॥ वृद्धिरेचि इतं पदमिह सूत्रे लिङ्‌साहचर्यात् शास इङ्‌हलोरिति सूत्रे तु अइ

अहलसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहणं न भवति अपि तु इहलोहोरेवेति दिव्यात्मेयाने अइहलो

रिति व्यर्थमेव स्यात्। द्विविधा एव हि हि अतः प्रत्यया अङ्गादयो हलादयश्च। व्यक्ति शास्त्रे इत्व तु

द्वित्वमेव सति। अत्राहि हैकादेशाप्रत्याविधमावेन प्रत्यक्रिया त्वदेशादेशादिस्थितमप्र

त्याहारः स्वकार्यं तत्र स्वल्पस्तु तु कीर्तिवत्ताविधानात् सावकाशत्। इति वइङ्‌श्वेति न प्रत्या

हारः इकोत्तमहलीतिकिसविधानात् तस्य अङ्‌गमहान्तीति सिद्धिविधानाद्॥ इङ्‌नानं

समवायादेशोहिसत्ति उदाहृतसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात्। परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः इङ्‌श्वे

त्यत्र प्रत्याहारः वेदपर्युदसंगात्। तथाहि इकारान्तेभ्य एव भाष्यम्॥ उकार लेभ्यस्त्वहार

विलय॥ इकारानीत्यसंयोगने। एतत्तानामपि यत्नेमिति इलोनेत्याने न प्रत्ययोसते। प्रा

तेनभाष्यम्। अतङ्‌प्रत्ययासत्तिवत्त्वपाठेन्नेतान्तस्येव। स्वरन्ताः परमवशिष्टं सेतक्रउ

तिसेवत्ताचयाद्वधातो। वल्गुवल्गुसामान्यात् संस्कृतो मेध संदेते भवभः सिद्धयात्॥ सूत्र मेव

इंनकुर्वीत॥ अश्रोत्यैतइङ्‌श्वेत्याद्यंभसामर्थ्यं इवतोवरात् नेहेव अजयेभ्यासह

२९

तैव

कोसत्पोसंभयेतु भद्रंते भद्रतीति सोवेन प्राप्यमेग। तथाऽऽसो हुसाइ विदङ्गु [illegible] स्पविति पाजम॥ नं
वंभद्रकार भक्तसेवस्तोत्तः। ऽऽओहर्भि वद्धि भितेसरवेति वेनत॥ ऽऽमेदेर्वधेतपासंवाप
तसेतवेसतिहृत्तिहृपाभुपगमात। समै सुजस्य विधानात। नन्वेयमपि भ्रमानभिन्नस्त्र
वोऽमतेतभ्यः पैस्वं श्रीगमस्तुपन्वेति सरस्मातात्तु हेशानस्वादिति वेनत्। पूणासंस्त्र
मिसत्रीहितिध्यर्थंपृमितिवे नावांनिर्दिश्यमानगतसेरमा सातम्यमाभ्रीपतेनतुस्व
न्यसंसको रयेनावां प्रयोगगर्तेतस्मान्नोह्यमकाऽऽन्यंधइतिस्थितम्। [illegible] नवग
ऽऽस्वरवपदेवेम्यावेहतंयकपपशघशरहस्र। इतिमाहेश्वरा रीतिः। अवसर[illegible]स्थावस
त्रारिता॥ अत्रावसंग्रहः। एकस्मान्ङ्मताचतापाच्याचस्त्रिपमप्र्यक्तामा स्पुः रेचेवे
वैवंतुमोर्रः पवमाप्र्यास्तैपडभइति॥ अस्याईः। मतावकावकस्मास्तस्या स्याः
स्युः। तथाहि ऽकारएकारोहमपरेयास्ते। एपुवहुवक्षिति। ननु [illegible] भिहाहिमोऽऽस्वस्वति
व्यक्तिस्याति मोऽदि स्वकारेता गाहत्ताम स्थितिवेन्न। अभ्रादिरन्येवेस्वयोरापुदितसवर्ती
स्वदेसतोऽयत्यपऽसनु ङते: भूतवदरेः एवपिइतिमग्रस्वाहोरंयेहताम्॥ एवपि वेसत्र
ऽश्रयप्रत्यपइतीपतिवेधानास्ति। पमाहाविवितिघिशेषरााते॥ ऽहारत्रवहुवचनेमुं

२५

हि

वैकल्पिकोऽयमसमासविषयत्वादिति॥ तत्यपि नः॥ एवं संसति अजयोर्विधावेव वा ग्रहणं तां कुर्वीत र
कीडः नीनां रागाविति नप्रसाहारः। क्रीन्योः वचनग्रहणाद्वे वर्ष्मा प सेः। नवइकारान्ता
नां प्रश्लेषस्त्वेति विप मार्थे वृथग्ग्रहणान्मितिधा चामाः एवं हि इकुइ सेवधू पा
र॥ रइ नानांसामावसन्तो तोनेवासंस्यसिद्धत्वात्॥ इइ धोर्व्वेति सपि नेप्र
सहारः धातितासाहवर्ज्जितात् तस्मात्सिद्धं इइ कार एकस्मादेवेति। तथा अकारो
ख्येकस्मादेव अतोदीर्घो विमीति तथा अइउण् इसेषराकारो एकस्मादेव अस्ति
तिवथा। अथैताः दीर्घाभिसाहाविण प्रसाहारो लभ्यन्ते नकुतो नेति चेन्न। अविसुधा
पुंध्रूवांघोति सवइकारैकारयोस्सहरूपेतादिर्देशात्। अन्यथा हि संहितायां मा
त्रासाघवासहहो हे व्यह्म मात्रासाघवात्॥ इ ण इसेवधूपात्‌ व्याख्यानाद्वपूर्वे
तानकिंतु परेषामपि हि व्यतेव्याख्यानं चयसिद्धान्ते विशारदांघारि सत्रनिर्देशाद्
स्वचेष्ट्यहणादुक्त सीर्घयोहल पकारवकारयोरिति संदेहः स्यादेव॥ एवं एवेइ

घ्यलोडेरौ इति सूत्रे इद्भ्यां सेयं प्रसिपतिरेसा घ्यन्तर्णबन्नुरूप्येङ् ग्रहणमपीहालं गमइ
त्यग्रहणे हि अप्ययं सत्त्वे प्राप्ति रंग ने त्रिनतत्परिहाराय चालितम भित्तिदिक्। एवं च
कारः। नश्रद्धु व्यय्रशान्निति। एओऽ ४ं च व्याप्य ई ति सूत्रे श्च व इति न प्रत्याहारः अपादि
साहचर्यात् एदैचैकारेति एकस्मा देवाहादेकुत्ता। इति बाध्यां चः। एकाको म शोभाम व
भूचन्तस्य सर्वाराति। वर्णार्थकार स्त्रिभ्यः सुकस्सव तो इकापरार इ सुसु न्ताना
त्वे इति वर्णस्वरितासत्र संज्ञाकारः त्रिभ्यऽलुगिति सवर्णाधे ... बोध्यति
त्वाद्य सर्वे इणः इकापराधी स्या से पराव। तत्र पातालावतपूर्वे तान संभवे पञ्च इरात्तु
सम्भवन्तीति ज्ञापकात्त्वर्णः। अतस्तु उ ... ग्रहणोक्ते तेषां पूर्वे राधकवापरे तो ति वि व
... पांग्रहणे कृशात्क्वेवरे तोचं ... पूर्वे तोवे सिद्धान्तः।।१८।। ... व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिरिति न हि परेस्य घो कवो रिस्या है व्याख्यानादन्वेच्छिन पास क
मस्ति किं वर्ण रणग्रहणानितान्तं च। ... रता न रपरः अतृदितसवर्णस्य हृस्वा वै

श्री २
श्रीरामा

२

पूर्वस्य दीर्घो ऽस्तीः केऽस्मः अस्तोऽप्रगृह्यस्येति तत्र उरत्परः इति सवर्णसूत्रेणा स्ततः इक
तोरिति धातुग्रहणात् स्थानिवत्त्वात् तस्मिन्नाह तोपि सा दि आदेः स्वर्णे क्रियते।। परेता अप
तोनाभ्यो ति दीर्घस्य पर स्याप्रप्रापत्स्य प्रतिविद्धिः। नतु चिकीर्षत्यत्र अज्झनगमां सनीति
दीर्घे रपरत्वे च सति उपधायाश्चेति ईत्त्वं सिद्ध मन्॥ तदन्यादस्मात्सिं स्त्वत्रा
पिप्रसंगेन चाप्र र्तक्रियापाउत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न॥ एवं हि स
ति ऽन्तरत्वेयकुर्व्वीत॥ इहकर्त्तान् लाघवमेव तथापि चवन्स्पति॥ नेष्याऽउत्त
र्पत्तु इह किंचित्कोप्रत्यतीति॥ किञ्च अपरे ग्रहणं सामर्थ्याति अपिपूर्वे तोऽय प
दि हि परेता स्यात् उरजिति अ ग्रहणमेव कुर्व्वीत कृतिः कृतं प्रसक्तं मन्दः प
हि माहरगामि ता हे आघ हत्तान् हातस्थाने तानुनासिक दीर्घा तां परता
पाः परेता यहत्तो न्ना पोऽदितः पाक्स्तापतापि स्वभावात् कर्तृकारक इत्याहोऽस्ता

अ० तम
श० कौ०

उद्धिवसंतोरप्यामवर्णस्य याद्विशेषकाद्दूपरत्वाद्विकल्पेन प्रसंगाद्युभयपित्र्यन्यग्रहणं तो
नसिद्धमत्वेव ॥ स्यादेतत् कर्मर्थमिति सप्तम्यद्रकोपतिाारपरत्वे रेफरूपश्रवणार्थं
मनाग्रहणमस्यात न चेतदन्यग्रहणेन सिध्यति ॥ हलोपमामिति लोपस्तु वैक
ल्पिकः । हलो हो ऽन्यतरस्यामिति वा तोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तिः । सर्वैस्तावके
ग्रहणं कथञ्चिदपार्थग्रहणाम ॥ तद्धितसंपत्ता संवत्सरः । पंल्लोकमिलाहेपरस
वर्णस्य सानुनासिकत्वपरग्रहणेन ग्रहणादनविचेति द्विसेरू [illegible] ते पञ्चे
पयसत्तानोत्रिकत्वश्रवणार्थमिवते ॥ हलोपमामिति निलसे [illegible] तु यपर्
नेतस्यात ॥ यद्यपि गणानाम [illegible] हकलोनैव सात धापि गणाभे हकाद्स
विपर्ययं स्यापि नु यरत्वग्रहणाम धेह्काभेहकपञ्चावश्यजातिय्वत्तिप
न्हपोरिव [illegible] स्थाने तेधा चकस्या [illegible] त पव चत सर्णा [illegible] णाम निपातन

३९

प्रित्वाहिं संगच्छते॥ अत एवाह्नुत आच्छिभन्नो विसर्गोऽहःस्वरा घ्रस्वे वानुनासिको नेति
पञ्चस्वामः वातुलिकस्यानुवृत्तो सापदमात्रस्य तामभो अन्यतर्तते विभाषा शतेोचि पद
रुपसर्वाद्वित्वं निसेहि तस्य जोते निषेधार्थेन कश्चित्स्यादिति तत्तु भावो दूषितम्॥ त
पाति सोव ख्याति सत्येऽवोरहाभाऽङ्गुति द्विसेन आरंभसामर्थ्यात् बाधः द्विविधा एव हि पर
पवोभरंस्वेति॥ सत्र हरसोवमात्रमिति भट्टरो भट्टरीत्येव सोपवे कृते द्वित्वं कथा स्यात्॥ किं तर्हि
नघोवेनिको हृह्वाहरतामिति चेत् पवानरे तद्वित्वं प्रज्ञानभवं संभवते यथा आदित्योदेव
ताऽस्य आदित्यप्रत्नमधुतमिति॥ एवं स्थिते चतुर्भिरस्मात्रापि च दित्वं स्यात् तर्हि
सोवोनस्यादेव॥ ततश्च सार्थकः सोवीति निषेधः कथं विभाषानुवृत्तिः सापवेहि
ति॥ अस्तां तावत् तस्य पादविकल्पानुक्तेः स्थितत्वात् वाच्ये करेक रूपभ्रवतां
र्थमस्य ग्रहणम् स्थितमिति॥ उभयेन्वाते॥ कार्य्यार्थमित्याहे स्वसपरिवर्त्तये रेफ रूपभ्रवतां

श्रीराम
जयनमः

श०को०

३२

देरोतिसंयोगात व व तत्र परं तस्योति आरम्भात्तु मुचितं न र्धये र्च इ अज पीः पास्य ईर्ष
इ अपारम्याः इत्यादेरसिद्धि प्रसंगात् [illegible] तदग्रहणसामर्थ्यात्तत्बाधः पूर्वे त्रासिग्रहणे
अयाधे नैषोव पत्तेरितिचेत् तस्मात् ग्रहणसामर्थ्यात् इत्यग्रहणसामर्थ्यात् इत्यग्रहणसामर्थ्यात् द्वित्वरत्वा
इति पूर्वे तग्रहणमिति सिद्धं तस्मात् तु नस्तु धातु ग्रहणमेव शापकम् अग्रहणात्
सामिति सोहेसपालपदमिसर्वपि वर्णे शक्य सातं भवत्येतिसवर्ती स्य बाधत्वं नइ
तितु परे तोप्यादुर्ग हि सिद्धान्ते अत्र हि कृतसंशये नेइ सस्माद्वारादि रापनासूत्र
[illegible] परेतोधान्त ईकारस्य दीर्घत्वापि स्यान्नेह त्वपदपधात्यादि सेयमपूर्वं
वदि अवीकृत हि सप्त अवकाश स्य हि दीर्घत्वापि स्यान्नेह त्वपदपधात्यादि सेयमपूर्व
परकृतां कृताम् ग्रहणे केशास्त्र पूर्वे त्राग्रहणो गुरौ दीर्घस्य अकारस्य नस्थानिवत्वं न
वादेशालं पूर्वात्तमिति व्यर्थं तिपाकारांतस्यात् नज्स्तसंपत्ति परेत्राग्रहणो उर्घ्वहितं
वैतत्परत्वं च चैव भाष्यमानेनसवर्तामहणाप्रशक्तो इति चेन्न वस्व तिहि तत्र व

३२

त्रिकारः न चायं भाव्यमानोऽण् किंतु आदेशांतरसिद्धं सवर्णस्य ह्रस्वेताभ्यनुज्ञायते इति॥
कृते तु तपरत्वे पतद्वास्येव दीर्घस्थाने भाव्यमानत्वासंभवात् इत्यन्यदेतत्॥ तस्माद्गृहीताक
ऽतापरे तो तिक्ष्यतम॥ तस्कं नं तु उरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणात् ते
ऋत इद्धातोः ह्रस्वोऽपूर्वस्येत्यादेरपरत्वसिद्धिः। हलो पेपूर्वस्य दीर्घोणाइत्यत्रापि
हलामरतामनेन ... इत्यंतु विशेषाभावात् अर्थमेवारग्रहणं स्यात् तत
श्री ... तेन सिद्धमत्र ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वत्वा ... नु सहद्यमने अस्मात् चि ... दि
त्यादि भावेन तो ढल धस ढुल ढलोपे कृते पूर्वस्य दीर्घस्थानसामान्य ढलो रे
लोपस्यासिद्धत्वादुपधापाश्चेति इत्यपूर्वेत्तायुतो चेढेलिप चास्यादिति परेता
ग्रहणं स्यात्॥ एवं च्यत हि ... तिनि दशास्त्रिक्त नन्तपूर्जे तोन॥ परेताहि
हलो ... इत्यत्राप्यस्येण् ताग्रहणास्यान्ये ... तेः ऋस्स्संप्रसारणे कृते दीर्घस्या

तथा हद्वादित्रिजडशब्दपाठोऽपि स्याद् अकारो वा घः हदृ उद्गमने ग्र स्मान्निष्कपा
ठधत्यकुलद ओपेऊसदर्थम् ॥ इन्तो ऽकारादि स्थापम् उ ह्रदन्दः सम्जमिंद्र
इति स्थीनात ॥ मृज्जमस्यायहीतिसूत्रेहररता ग्रंथे स्याकमेतर्सं तस्यासेएत
प्रातृत रत्येन पञ्चमा नपोः ठहूसं हूहे सापामिति धा लोरपि निष्ठपारंठ ठः स्व
ठ इति हृपंगे भ्रमम ॥ हठस्तृ लेपी रतित्ति इऽमावेनकार हकारपो लो पो निक्ता
तकारस्य हत्वं च निपात्यते ॥ ननु आनिढ़कात्तु स्य हत्वस्येह प्रवृत्तिरित्ति चन्द्रपते
लेडपरि हठप्पपारि हठिवन्ये इत्याहे लघुलप्रघुन्कोरोत्वपिल घुपूर्धीरि
त्यनेना हेशः ष्यः भावस्व सिध्यतीति चेन्न । तेन ठुसोप इति सूत्रे परे तापार
ग्रहतापकसूत्र हठारठ स्तहे वेकातिप्रसंगो न तु ठठेऽपीति विवेकः ।

उपाङ्गेत्यनुवृत्त्या ऽपक्षिगमित्यादावुत्तरपदान्तोदात्तविधायकेऽध्यर्द्धगु
हणामपीह लिंगम् उपसर्गाद्ध्वन इत्यत्र प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्वाद्वसिद्धत्वं
स्यात् तथा प्रतिरोधवाद्यलन्तुहृषेष्विति मत्वे अंशकादिगणे एजनशब्दपाठोऽपीह
लिंगम् अन्यथा एजाह: सति मध्य जिनिढचे वसिद्धे किं तेन यत्तु अकेऽप्यरध्यः प
र्यामित्यत्रापि लोपस्यैव प्रकृतिनिवृत्त करणमित्युक्ति देशेना प्रत्ययस्यापि प्राप्तौ जदगणे
ज्ञापकमिति तन्न अतिदेशोऽपमतिन्तद्वृत्तिक्षल्वकस्तु वेऽप्रपत्तिनतादित्यादिकं ।।
कृतमनयोस्साधनमित्यादि भाष्यमन्यादृशञ्चामित्यन्तो अनुकूला ४ अनयोऽपरयोरि
तिसूत्रशेष अथवा आदिसमस्तभेदं यस्य पश्यपशब्दो प्रतिपत्तिरित्वाल्लिके

सि॰ र॰
शा॰ भ॰
३८

भाष्यकारैरेव वर्णितः। आन्तरजितिपरत्विभागप्रदर्शनात्। अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सत्त्वे णदयोरिति
नेयम्। पक्षान्तराभिप्रायकमेव वार्त्तिके दृष्टं तु न तेषां व्याख्यायां जनीपक्षे द्विर्वचनेऽचि इत्य-
त्र समस्तानामित्यादिविभागमप्राप्य दर्शितं॥ आदितिनपरकरणमेजर्थं॥ तेनेन्दमात्रवर्तिमा-
त्राणामेचां संज्ञा न भवति इत्यादि। ओ ऽ ए औ स्थानेयोः प्रपत्तितम्॥ नचैवं तकारस्योत्तरस्य
शेषत्वे तकिन स्यात्॥ परान्तविरहात्तस्य नस्यादितिवाच्यम्॥ असंदेहार्थं तपरा अकारः
श्रीपालस्यापि सम्भवात्॥ अणुदित्सिति पदम्॥ अन्तरङ्गानीति स्यादेरपरत्वमेवाश्रित्य त
परस्त्वेदकारैऽपि प्रश्लिष्यत इति स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वर्णितत्वात्॥ दान्त्यस्या-
पित्वाल्लोपमाहकत्वात्॥ वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषोऽयुक्त उपमानम्॥ इह तु तत्पदके एकोऽस्त्येव
र्थमिति प्राग्व्योन्नोन विस्मर्तव्यम्॥ नन्वचोऽकृदिति कृत्वमेव्द्रे प्राप्नोति॥ चेन्नतथापीशब्दानां

ननु कृत्वे हि तस्माधु

सिद्ध
३८

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽस्य संज्ञा शब्दानुपा लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात्तत्रापी पन्नेऽपि ज्ञा
त्तिशब्दसंभावात्।। वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाष
यापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात्।। वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ता पा एव जातित्वा
त्स्वीकारात् तद्दिहापि सा सत्ता।। व्यक्तिविशेषाणां च स्वरूपसतां न भेदेनानुगमीकृताः सत्तोपाधयः का
श्यातडुक्तेश्च।। तस्मात्सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति।। अथ वस्तावयवद्वारा समुदायानुकरणं व्याप्येरुद
४।। अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव।। तत्रानुकार्ष्यानिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्।। नन्व
पपन्ने सूत्रवैयर्थ्यं म दिप शब्दत्वे वडिशब्देनादे च एवमात्यादित्तिनियमार्थं सूत्रारंभात्।। त
दुक्तं कैयटेन - अ [illegible] कशक्तेः शब्दस्य न स्यपव देत्न सिद्धिनिविति योगान्निर्मत्वाच्चमर्वसंज्ञानां लौ

न

किंचत्वाविति॥ अनेकेष्विन्नैकाश्शक्तिरस्तीति विमहः॥ अत एव तदेकभे
देपि ताद्वात्म्यशक्तिरेकैव॥ औपाधिको भेदस्तित्पदवाच्यस्तु उपाधिभिन्नच्छु
न्नत्र पर्यवसन्नत्यामिमतेना पृ ४॥ उपाधिस्थित्यनास्थिति कोजीव ब्रह्म भेदरु
रूप धेयमेदोऽलीतिमतेनास्तिति पृः पन्तुः॥ नकोपधायामूर्ति पम्बभावति वि
धस्तु नास्ति॥ न त्रिगुणमहदादि कर्त्तत्वमिति तन्तुमाणात्वात्॥ अत एव तदेक स्व
को वः॥ स च परः सपि शक्तौ निर्विकल्पवृत्तया न संभवति तथापि तदीश्वरस्मिन्ना
त्वर्थ विरह एव शक्तिमत्को चोऽत्राभिमतः॥ सर्वेषां कीर्थवाचकाद्भूत्वभूपम
येनात्मत्वे कवि देवेत्यस्तीति विवादत्वात्॥ शक्तिः परं कारणं तापर पर्याप्ता

सर्वत्रदुर्वोऽनुकूलमानं नैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्यानिर्विषयत्तापोर्ह शेष
त्वं केनचित्पेन्द्रस्य प्रसिद्धतासंबंधस्य विनाप्रमाणं वक्तुमशक्यत्वमिति न च श्री
ताः गोणां मुख्यविभागोपि प्रसिद्धस्यप्रसिद्धिनिबंधन एव गौण्या हीनामस्ता सन्हा
नापि संकेत विरहे सत्येव ॥ मत एव प्रसिद्धेपि पन्तेगौणाहीनां गौणपेक्षा द्याः ५
भूतत्वमस्त्वेवेत्यस्यत्र विस्तरः ॥ उत्तकत्वा ॥ यथा वहारावति पमः संतीनि कवचित्‌ ॥ नि
त्यमवत्तुसंबंधोऽनित्यादिश्रुणवादिवत्‌ ॥ वृद्धाहीनाजघण्या हेतुऽस्मिन शक्तेयव
च्छेदत्वेनोतणाः ॥ अकृत्रिमोऽभिसंबंधो विशेषणविशेष्ययोरिति ॥ वस्तुतस्तु सा
धुवत्तिर्भावपत्तेयेषामनुशासनविषयतात्यवेति यस्य शास्त्रांसाधुत्वेनि

र्वचनेप्रसंगे तोषादित्यर्थः॥ तस्मात्सर्वविभक्तित्वं प्राप्नोत्येवेति चेत्सत्यम्॥ अपक्षपाति
नि छंदसीति भत्वप्रकल्पकत्वोपयोगिभीपदसंज्ञाप्रतिबध्यते॥ जश्त्वविधेरेकवाक्यता
पन्नानुपदसंज्ञास्त्येव॥ सस्तु भासकंक्रतागणोनेत्सत्रनुविपरीतम्॥ कुत्वे पदत्वमस्ति
जश्त्वे नुनेतिविषयभेदेन समुच्चयमस्तीत्यंशोपरं छांतता वोध्या॥ तेनोपरि ३ जनेना
मिकत्वस्य कृत्वाभावो जश्त्वं च सिध्यति॥ छंदसि विहितस्य सत्त्वे कथं प्रवृत्तिरित्या
शंकय छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यम्॥ इष्टिं वार्तिं भाष्यकृतां च पदा॥ छन्दसि विहितस्य
ऽस्य पर्वते स्वाहिते नाधिकारः अधिकं कार्यं गोणस्यापि न हलासित्यर्थः॥ तेन छन्दसि
गोक्षपिन कार्यं प्रवर्तिर्वोध्या॥ संज्ञाद्वयसमावेशस्तु भवसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमि
ति वार्तिकं वचनात्॥ वक्षीपुणोनूनिस्त्वे छंदसि वेति विभक्तेकासंज्ञे तिनियमस्य
ति वार्तिकवचनात्॥

सिविकल्पनात्॥ ५॥ अयपरमपाक्षीनिवृत्त्येनेनोभयपरस्त्रानिमित्तककार्य्यविशेषभाजः सम
पानिपात्यन्ते॥ नतु प्रकृतभसंज्ञैवविधीयते॥ अतएवकार्य्यविशेषपुरस्कारादसंभवमुक्ति
॥ यथा॥ तस्मात्कुत्वंनेतिस्थिम॥ कुमारस्या॥ दित्यनेनसंज्ञात्वेनविनियोगात्तच्च
प्रकृतकौरस्यामतभेदसत्वाज्जातिविशेष॥ प्रवृत्तिनिमित्तंव्यक्तिविशेषोपहितास
तैवयाथार्थ्यस्वरूपंवातस्यापिमात्वात्वंचाहकत्वंचेति॥ यस्यसोन्तरीत्याव्यक्तिविशे
षणातपाभावनाप्युपगमात्॥ तथाचोक्तंविनयान्यतममिहत्वप्रत्ययार्थ॥ प्रकृति
जन्यबोधेप्रकारीभूतंप्रयोगोपाधिमात्रंत्वनयाभूतधर्मस्यतत्तल्लाघवतापा ४॥
वन्तस्य[illegible]त्वात्॥ ५॥ प्रकृतिः[illegible]पपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनतत्तल्लादीनां

शक्तिरेवैतन्म[illegible]नरमपि व न्द्रवतो॥ उभय[illegible]पी इत्यन्त प्रत्ययेन त्वाप्य अपण्ड ककारे
सेत्न्यत्॥ तेन कृत्वं नेतस्य ककार इत्यो [illegible] नेतिपर्यवसितोऽर्थः ४॥ आह वा सा
मान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता गतैर्विशेषैर्विना॥ हत्वा शब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वा तला
दिभिरिति॥ इत्थं पदविभागः पदसाधनं चोक्तं॥ वाक्यार्थस्तु संगृह्य संगिभा
वी॥ नत्वा हि॥ समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वय प्रत्ययत्वनत्वा॥ अका
रादपीवद्विप्रत्ययभेदेन ह संसर्गेणाविशिष्या॥ विद्वत्पापा स्थितिल्ल विविधिंषणीभं
शब्दस्वरूपसाधारण्पवी[illegible]ख्या॥ एतेनन्द्रो महत्वा नाधवेत्यादि व्याख्यातम्॥ ननुत

त्रायिमहत्वरादीशब्दानां तत्त्वच्चेल्लक्षणेति निरासम्॥ उक्तरीत्या लक्षणादिनैवोपपत्तेः॥ अन्तर
ङ्गेभ्य इत्यधिकारो विशिष्टविधिपर्यन्तं मतत्वस्य लक्षणप्रसंगेन द्वयपित्वानामधेयत्वेपि अन्तिनाम
॥ स्वरूपानामधेयत्वे लक्षणायास्तु स्वरूपाधिकरणस्यासंभवदन्तिकान्तापत्तेरिति दिक्
॥ स्यादेतत्॥ किमादेः स्मान्नस्य प्रवृत्तिः संज्ञाप्रहेत्विवृत्तिः यद्मात्रवृत्तिरिति चेदादेवस्ते
ऽपि संज्ञेति व्याख्यानात् ... संज्ञावतः ... वितानामेवेति॥ नाथः॥ सर्वभासः ४ स
र्वकोऽकच्यत्यादावन्तरपदवृद्धौ सर्वे वेति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसंगात्॥ दृश्यते तु
समासस्येत्यन्तोदात्तः॥ न च सर्वस्य सुपीति आद्युदात्तता स्यादिति शङ्क्यं तेन समास
स्वरेण बाधनात्॥ सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासान्तोदात्त
त्वे बाधिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव॥ इह तु कर्मधारयत्वात् समासान्तोदात्तत्वमेव बोध्यम्॥

किञ्चनाय...ना [illegible] होता । वृद्ध्योर्नसिध्येतां ॥ क्ङिन्निमित्तस्य चाङ्कित
[illegible]र्यप्रतिषेधप्रसंगात् ॥ नाधिपः ॥ शालीयो मालीय इत्यादौ वृ
लक्षणस्य च्छस्यापि ङित्त्वप्रसंगात् ॥ किञ्च ॥ आत्ममपं [illegible] लमपमित्यादौ नित्यं
वृद्धगुणादिभ्यस्तूत्तितिस्योपपदे नस्यात् ॥ किञ्च ॥ आशुग्रापनिः शालगुप्त
[illegible] गुः दिचौ वृद्धगोत्रादिति व [illegible] लक्षणं णः फिञ् स्यात् ॥ ननु प्रावाम
वृ प्रात्फिन वृद्धाभिति फिनाप्येनन्ति वृम ॥ नत्स्य त्रफिञ्फिनोः स्वरूपेणाभि
धेयोऽस्ति ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्रापि विधिः स्यात् ॥ न चैवं
म्नगुप्तापनिर्भार्वद्वृत्पत्र क्ङिन्निमित्तस्य चाङ्गितस्यान्तोविकारः इति वृध्व भ्रा

गनिषेधसिद्धये फिञेव कर्तव्यम् इति वाच्यम्॥ जाते ह्येतस्मिन्नेनापि प्रीतिषेधसिद्धेः॰
॥ न चाम्रगुप्तायने छात्रा इति वृद्धाच्छे विधन्नित्ने फक्फिञोरन्यतरस्यामिति लुक्
ज्विकल्पेन आम्रगुप्ती या आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूप्यमिष्टं तच्च फिञं विना नासिध्य
तीति वाच्यम्॥ फक्फिञोरन्यत्रपतिरूसमनुवृत्त्या त्तदुरूहं तद्रूपद्वयस्य सिद्धान्ते प
समनत्वात्॥ [illegible] एवं तत्र पन्येगोदाहृतम्॥ यस्कस्यापत्यं शिवादिभ्योऽण् [illegible] यास्क॰
तस्यापत्यं युवा गोत्राद्यूनीति फिञ् यास्कायनिः तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्का
यनीयाः इति तस्मात् फिञापि सिद्धे किमर्थं फिञेवेष्यत इति चेत्॥ उच्यते॥ उक्तरी
त्याहृ[illegible]तदपि॥ [illegible] चान्वर्थ्यो[illegible]समर्थ[illegible]तिरेव तावदेव॥ सिद्धान्ते
[illegible]स्य स्तु प्रीतिर्भवत्येव॥

केऽवनात्संग्रामप्रग्रापतिरिक्षः ननुप्रवृत्तां ॥ उक्तौ हिंस्यान्नु उद्दीवं नसिध्येत ॥ प्रा

हिंस्येदितिस्मृत्यं एवं गोभवोऽपि स्वस्वमतप्रव्यवस्थ ॥ तथा च अतो भारद्वा-

४२

जस्येतिसूत्रे जहर्थः स्यादौ उणोऽपत्ये च कृते ऽनजन्तत्वाद्वृद्धत्वाच्च दित्यस्य प्रा-

प्तौ नियमानपयत्ले ० अतो भारद्वाजस्येसौ दृदि धापकं स्यात् ॥ ननु पूर्वपक्षे चि थ

४३

तोकि पेस्मादेऽन्न नस्यात् ॥ कृत्तिद्धवतोप्राप्ते ॥ प्रवृत्तस्वस्येत्यनिठेतिसं

भारद्वाजस्य ॥ उपदेशेऽनजन्ते ० भारद्वाजस्येसैव ॥ ननु अतः भारद्वाजस्येतिनि

वृत्तेस्मृ ॥ एवं अस्य कलेलन्तसिद्धिरिति सूत्रेभगेन समाधापभाष्यकारो वक्ष्ये

ति ॥ सिध्यन्तेवा ॥ अनुत्तभारद्वाजः स्वस्मान्मतान्तव्यावित्तो भवेति ॥ प्रतएवा

वस्तास्वादित्यत्रोपदेशेऽनन्तेस्मेत उपदेशग्रहणं समपकव्यसिद्धा ॥ नापि ध्येती

त्तिरिति। किन्त्वपि निंस्तस्य मगुणापवादे रूपसंकुसितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे फेश्छश्चेति छठ
यौनस्यातां तत्र अहिकिजेयंगच्छते नतु हेन· सव्वारिसाधिकारात् रितिस्थितम्॥ ततश्च
मगुणापनीयः। यामुनगुणापनीकस्तेनस्यातां नव पमुं हश्च सुखामावचार्षि
वतिाफकनः स्मृताइति कृतौ त्रया तामेव परिगातानां नेव व्यश्छकौ न भवतंव
वैविवाच्यम्॥ आ प्रकृता परिगातानस्या ना भ्र पता त॥ अथवा त्रैव सूत्रे सौवी
राखतिकिम्॥ तैकापनिरिति प्रत्युदाहरतां नसंगच्छते। तैकापनिशक्यस्यतत्रा
पानात· अत एव पूलिजुगिसवोदाहृपते॥ तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ्। तैका
पनिः तस्यापत्यं युवा फेश्छश्च तैकापनीयः। तस्यछात्राः वृवद्धेस्यपस्यलुकि
कृतेसत्यां छः तैकापनीया इति। नहि सति परिगाताने तैकापनेः छः संभवति
सिनचातेयाः। अत एव पूलिलुकेसत्रेस्थितापरिगातान मर्यादीनमि

मायुः॥ अपि च॥ द्वित्रिसप्ताष्टगुणा पञ्चेरप संयुता प्राः शिष्यतोऽस्तु नस्य राप न्द्रवि
क्रि उदीतो ह्रस्मिंधुगाति ओरितिभुधात्मगुणा पक्तिरी स्वरूपं पितृद्वि त्रैवेद्यते॥ कि
नुसातितत्त्व स्यात अतः पत्याभावात् नवाधाप्तरा गो भमान्तत्वप्य संपसो
प संरत्यानसिति तस्ति सिद्धिः॥ प्राप्तता गो नेत स्य उक्तेः। किं वतभ्राति तब्यह पन्देसाद्या
हीनाग्वै सनारंभ हीतिपं स्यात॥ प्रत्येकन्ध भक्तधा हीनामि सनैवैव पूर्व पतघुरा
तत्सिद्धिः॥ अपि च॥ प्रद्विशदेतं त्रोध सा घात्वता नेरखम॥ एजेद्धि ति स्यादि एकि
प्रदेशे द्वितरेत ताभ्रपताय रितातपस्त्र शान्तकथ भ्रावसं सा विजेया स्यादिति वक्त्पं
त्तौ त्यमिति॥ अथो च्यते भ्रा ऐ स्मात्र स्यष्ठ द्वि संशा नवैवं सर्वभाव्वा तु नक्रे सेषः
स्या दिति सा चाम॥ ऽताः प्रस्तोमतं चेतत्र मुलं एपर यह तां सर्वतो स्यादितेना
षि कातेति सापते हैनो ता रस्य सप्तिलूप ताथ द्विधी हिता सेव न घते पथा

र्थापत्तेः॥ सुखादि दुःखानापदत्वेति व्याप्तिः॥ इदं त्वत्र भाति तत्र ग्रहणोपलक्षणं च लक्षणमेव॥
न च वाऽऽसर्वः कारकैः सर्वकारके इत्यादावतिप्रसक्तिः॥ एवं तावदभावत्वविशेषणं तत्राव्या
प्यपरीतो न सद्धिशब्देन विवक्षितपदार्थ्येयत्वविशिष्टं तत्र वेयमप्यभावप्रतिबन्धात्॥ व्यक्ति
र्भेन व निर्धौ [illegible] स्माच्छिः प्रतीयते इत्याक्षेपेनेयोनकं भाव्ये। वः [illegible] पार्थच्छेदे [illegible] मि
[illegible] नच वै पाकरताभावे तथासौ न स्वभावोऽतिप्रसंगः फलोपहितत्वे च निमित्त
त्वेन विवक्षितत्वात्॥ केचोप्रतिफलोपधानमपेक्षिताति चेन्न - तयोर्व्यक्तिशब्देनाति
हितत्वाभावात्॥ केचित्तु पादच्छिन्न नव्योऽपसेसतिकिं चित्फलोपहितः तद्घितो
[illegible] विशब्देनोच्यते वै पाकरतोऽत्र चेयं प्रतिसिद्धितो न निमित्तं निबन्धसन्निधा
कृतस्तथा मान्येण नातिप्रसंगभंगात्॥ तेन वै पाकरताभावे नातिप्रसंगः॥
तेन च [illegible] वः पाविघाभावश्च इत्यादौ पाकारमात्रोपहितत्वेपि स्वरूपयोऽपत्ता

सक[illegible] ...डि सूत्रमस्तीत्याह । तस्माद्वृत्तौ योग रवापत्ते । शालीपादे द्रासिद्धि त ।
[illegible] ... नावेति लिंगा घाघ्रिन्यापात्तेर्व व भाविसंज्ञात्वविज्ञाने योग रवाच्चे हीन
श्रवितम् ॥ अग्रादेन्मात्रस्याविशेषा ... संज्ञाविधियते ॥ अनर्थकेस्या धानुशा
सनं प्रयोगनियमोर्थमादेशाद् भागमायविशेषणाविशेषाभावार्थश्चेदं सूत्रमि
ति वस्तुमन्तौ भाष्य एवनिराकृतत्वाद् इदं भवडन्ति कृत्वाच्च नेह तन्त्रम्ते ॥ संज्ञासंज्ञि
भावे सत्यपि कस्य संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहके सत्य वहुव्रीन्यायात ॥ तथाहि
पञ्चप्रयोगः प्रायमभिता ... इह ... ॥ तत्र दृवदेवकार ... स्मादुपा
देयस्तान्तस्य मित्याभिव्यक्तौ नके सति वानुभवाच्च ॥ प्रायमन्तागसंज्ञितो

शि व ऽ

लिंगं तत्त्वाद्दृष्टेःगृहीत इत्यादोस्य क्षमेव वक्तृडि सगत्ता सवेनुमंगलार्थं वक्तृडिशदस्या
दोषप्रयोगोपिवेन्स्वमातोन्योयान्तरएदेवा संज्ञित्वे निर्णीते सतःत्यादोच्च वक्तृडिति
त्याकारकेपदान्तर्वीज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जौकौ
भूताश्रन्तु कवीज्ञाने ग्भ्राद्वैधोमेव प्रायस्यान्नव्यमिवारः॥ पदान्तर्वीज्ञानमेव
वासत्तिज्ञानमित्युच्यते॥ इदं वशावद्बोधे हेतुरिति येर्तिष्ठन्ते तेषामासन्नाना
सन्नकपोच्छेदः स्यात्॥ पदसमूहालम्बने सकलपदानां पदार्थस्मरणे सकले
पदार्थानां विषयत्वाविशेषात्॥ आवृत्तिश्च सज्ञाते लिंगमव्यवहारेयमेव सं
सोकेणात्तो॥ भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञितसंज्ञात्वे केचिन्निर्णीयते॥ बहूनां हि एका
संज्ञोचितालोपवादात्॥ नत्वेकस्य बहवः संज्ञाः गौरश्वात्रूनाधिकव्यक्तिकैस्तेव

कोसंज्ञा दृष्टान्तस्य।। ततस्य युक्तकार्य्यवेलन्त्य एषा त।। कत्तृत्वस्य प्रत्यय प्रत्यय
सत्तावत।। तद्धितत्त्वाज प्रत्ययसंज्ञा वच्च लब्धन्त्र मयि दृश्मादो संज्ञा लिङ्गं
व चापि वर्णे जो ध्वम।। इत्यादावा मे नव च द्विशाक्र स्सांरोति स्थितेत द्वतेन श्रुता
नु पूर्वी भंगादौ चाया यस्य मयि योजनीयम।। यथा।। स्वेष्टया संज्ञा क्रियन्ते इति पक्षे
विहाय वैय हाए पति वम इति पन्ते या ज्यम्।। ग्राघेपि कार्य्यकालपन्ताश्च यत्रो
न वा समाधेयमिति दिक्।। एतेना द्वधांतके शेषः कदति इ-श्रव नलोप कालप्रसे
य स्वंह यंशाद स्स ग्य एद्दि नतयः ग्रादि रन्तेन येन विधिस्तदन्तं तस्येत्याद
वयि व्यभिचार द्व तं तत्रापि विषयता नु पूर्वीकल्पनात।। के त्येक स्य प्रागे
योक्तत्वात् पन्ता न्तरे पि समाधाना च।। एनस्य स्यानिवत्से वेवल्करणा

किमर्थमिन्याग्रोकस्यानोऽग्रादेशस्यहज्ञा मापिज्ञापीतिमाख्यमसप्रपपन्नम्॥ यत्तु
पदन्को एकालिति परिभाषानतसंज्ञेत्यन्तेन ढ्वादावपिहवचम्॥ अपदन्को संज्ञायां
हलन्तहणं स्वादिलोपे हलोऽन्तहणार्थमिति वार्तिकस्यानभ्यासच स्यप्रतिकूलतस्मादु
न्कैवगानि ॰ समीचीनेतिदिक्॥ ननु मजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रय ॰ ॰॥ संज्ञयाहि
विधिर्विहितानां च संज्ञेति॥ न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सातीह भाविसंज्ञासंभवति
तस्माद्धुटि शब्द एवादेशः स्यात्॥ अन्यत्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गत
स्यैकारस्य तत्र उक्त्येहविधानमेवाप्यत्वात् वृत्ति॥ अन्यात् ॰ माङ्कीत्यादौ तु स्यैवाको
ऽस्य मञ्जुवद् एतद्साधुत्वे प्रमाणं स्यो साधुत्वं मजेर्वृद्धिरित्यादिनैव बोध्यते॥ न तु पूर्व अका
रे॰ कारे तेनान्योन्याश्रयस्यात्॥ उक्तं च वार्तिककृता॥ सतो वृद्ध्यादिषु निमित्तभावात्

४८

दा अथ वृत्तेरेनेनाप्रयत्वाद प्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्य शब्दत्वादेति ॥ ७ प्रथलन्तत्तौ कवन्ध
छ्कः केचित् व्याकरणवलेनेव ॥ पञ्चेदं शस्त्रादेमाक्षीत्यादि प्रयोगे तु वृत्तिस्सेनतथा
सिन्न्वेति ॥ पाणलो हेत्याकारे श्रुतेऽप्रातन समास लन्द्यण प्रत्यासत्त्यो माक्षीत्यादि प्र
योग सेमवापिनामवैका माकाणां वद्धि प्रसद वाधनागमताम ॥ सामान्य लन्द्यणानुभु
यगमथन्त्नेत्यान्जातो शक्तिमताम ॥ शन्नेय नभवपदार्थस्मरणावाक्यार्थवोधानाम
मानप्रकारकत्वेनेवाक्तिप्रसपनभेनाभुपगमा श्चाप्रन्यथागेहेघटो ऽस्तीति वाक्या
दप्यवर्वं व्यक्ति लिंगत्तते तिदिक् ॥ [illegible] रवनये तित्तत्र भावेकारो यत्व त्तिसा
धुत्वस्य विधेयपले विभाषा श्वेतिसादिनांत स्पैव विकल्पापत्तिः । तस्मात्संप्रसार
णा द्येव विकल्पः स्यात इति एवैवस्वडादिविधेय गतिः ॥ न्वेवं साधुत्वं स न त्वभावः
साधुत्वविशिष्टो स्पैव सर्वत्र सन्नस्तपाविधान कितिरुन्नेजनादि इति [illegible]

४८

विवरणकारोऽभिहितवान्।। केवलविधानेपि यदिह ग्रं रितितिष्ठितं तत्साधितिस्फुटार्थं वक्ति

कस्यवाक्यास्याप्रसिद्धेः।। इह स्वपमेकं वाक्यपरिसमाप्तिः।। मालादिनां त्रेतिलिङ्गास्य

ब्राह्मणभोज्यनामिस्यादेतत्पादर्शनाच्च।। पचपिगणगोभूम्नां एतन्नामिस्यादेः समुदायेति

ब्राह्मणभोज्यनामिस्यादेतत्पादर्शनाच्च।। पचपिगणगोप्रधानं एतन्नामि त्रातगणगोणमनुदाधे

काक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा।। करणकर्मणि तत्तानामपादानस्यानाय लातांगणगोणमनुदायेका सं

क्तिन कर्मेत यात्र धानभक्तस्य मतस्माच्च स्यपोगातागतपापीहसा स्वेयत्वंविनासमु दायेकाक्यं

नसमाप्यते।। अतएवृद्धभेदभ्यसंमहेतिसगनहणवार्त्तिकहृदन्त्याति।। भाष्यकारस्तु भेदहलामे

वैतदर्थमितिवक्ष्यति।। अतएवाह कावोढ्युत्वस्यानुवस्याप्तिदुकिमुभेदनहणोनालंवोन

सङ्गावाकसमासःसंज्ञा याव्रमतासन्नाके रणभेदात्वर्थताविज्ञातापेमितियत्न अतएवसम

हेमुपोतिसहभवणयोगविभागेनतिङ्न्तादिसमासविधानापेक्षितिस्यो

४८

दाश्रयत्वेनानेकाश्रयत्वादप्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति ॥ ग्रथलन्त ऐकवन्द्व
छकः केचिद्व्याकरणवलेनैव ॥ पञ्चदेरस्यादेमाष्ठीन्यादिप्रयोगे तु श्रुतिस्तेनतथा
पिनन्वानि ४ ॥ प्लानो दोम्याकारे श्रुतेन्नातसमानलक्षणप्रत्यासत्त्या माष्ठीन्यादिप्र
योगसंभवापिनामवैकामाकारणाव ढुप्रदर्शनावतानिरात ॥ सामान्यलक्षणानुप्र
युगमयन्तेत्वात्तजातो शक्तिमनरात ॥ शक्त्यनुभवपदार्थसमरणवाक्यार्थबोधानास
मानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसंगनाभवाभ्युपगमाद्धागम्यपांगेहि घटोऽस्तीति वाक्या
दप्ययर्थवत्तिलिंगग्रहतेतिदिक् ॥ अतएवन्यदेशिसत्त्वेभावेकारोपन्यपत्तौ सा
धुत्वप्रतिपादपदेविभावाश्वेरितादिनीत स्वार्थविकल्पापत्तिः । तस्मात्संप्रसार
णादेव विकल्पात इति प्रवैयाकरणादिविधोगति ॥ न्यवोवं साधवश्चसन व्यभा
साधुत्वविशिष्टेस्यैव सर्वत्र सत्त्वरापाविधान इति रूपंमेत्रनाइति

४८

श्री २

विवरणकाराणामभिमतत्वात्॥ केवलविधानेपि यदिह धुरि निष्ठितं तत्साधितिष्ठतां पर्यवसि-
कस्यवाक्यात्साधुसिद्धेश्च॥ गृहस्थपत्नेकंवाक्यपरिसमाप्तिश्च॥ मात्रादिनाव्रतिलिङ्गास्य
प्रालक्षणाभोज्यत्वामिस्यादेतत्पादर्शनाच्च॥ यद्यपि गार्गीभूतानां राजन्नामित्यादौ समुदायेषु
काक्यपरिसमाप्तिसिद्धिरुच्यते॥ कुणकर्मणि तनानामपादानस्यानायन्नानां गर्गीणामनुराध-
ष्टिजकर्मत याप्रधानभूतस्य सतस्तस्याचतत्पयोगातृगातथापीह माणस्वेयत्वंविनासमुदायेवाक्यं
नसमाप्यते॥ अतएवतुडभेदभ्यस्तं महेतिसगनहणेवार्त्तिककृत्वन्स्यति॥ भाष्यकारस्तुभेदग्रहणमे
वैतदर्थमितित्वन्स्यति॥ अतएवाहकोवोदेदूत्यस्यानुवृत्त्या सिद्धे किं सुभोनर्हणेनाहेवोम
सक्तः साममात्रसंज्ञायामत्रमतासंज्ञाकरणमेवानर्थनार्थज्ञानार्थमितिवन्न अतएवसर
हसुपोतिसहमणेरणीयोगविभागेनतिङन्तादिसमासविधानार्थमितिस्पष्टं —

विवक्षमाणोदात्ताभिहत्वात्ताना केवलविधानेऽविधिरपि स्यात्॥ इत्यत्र प्रकरणे सेज्यर्थमा॥ इदेदि
तिवदुच्चारणार्थमसंदेहार्थं चेति॥ प्रपञ्चितमेओङ् ऐऔजिति सूत्रे ४॥ यत्तु हलोऽन्त्ये वार्त्तिकस्तेन
अकारस्यैतपरकरणं सवर्णार्थमिति॥ तत्र भेदकागुणास्तपरस्त्रेचानिरावधार्थमित्यभिप्रेत्ये
मा स्यात् अभेदकागुणा इति स्थितमा॥ गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाना नीतिः पकत
योच्चार्यमाणश्चापि परत्वं विनाऽनविवक्षितत्वेऽप्यर्थः॥ अन् उदात्तः ४ अनुदात्तहस्व उदात्तस्य
हर्णश्चेह ज्ञापकम्॥ अन्यथा हि उदात्तमेवोच्चारयेत लाघवात् ननु यथ भेदकागुणा नहि यह ४९
४९ स्वपति माध्यकार ४॥ हन्त्यादेशो स्ववधे स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिर प्रतिषेधोऽप्राप्तेन्ते के
दारणापवपादेशो उदात्तो निपातनं करिष्यते॥ तथा चैकाच उपदेश इति सूत्रे एकाजग्रहणेन
दारणापवधादेशो उदात्तो निपातनं करिष्यते॥ अयमेव चेत॥ तत्रापि स्यादेव॥ तत्र स्मृतिवचना
त्तेऽप्यमितिकित देवहि हस्यते॥ अविवक्षाप्रसङ्गात्॥ अयो चेत॥ तत्रापि स्यात्रेऽतदसम स्मृतिवचना
दादेशस्य यः सा॰ अप्रसक्तासिन्न उच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणे यत्नेनविवक्षार्थविज्ञानेस्मृति

एवमयियवन्तोनां॥ षष्ठे च तस्याभुदात्तनिपातनं करिष्य॥ सतिपातेन स्वरद्रवतु
रः शश्रीतस्य संयोधकौविष्यतीति न द्विहप्येतं॥ चतुरशहोहि अयुत्सीति पन्तो॥ व्र
स[illegible] इत्याया इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः॥ चते हरन्निति युत्यादेनेपिनि स्वरेणाद्युदा
त्तः एवं॥ नतस्मानिकस्य च तस्य शादस्यापिस्यानिहरेणाद्युदात्तस्योच्चारणपतौ चंतु
रः शश्रीत्येनहाधकत्वो पोगात॥ अपि च॥ स्या दीनामथाद्युदात्तत्वौदत्ताद्देशा॥ स्या
नेऽपिस्यान्यनुहपेउदात्तएवोच्चारणीयेउदात्तोच्चारणं विवन्तार्थं भविष्यतीत्युदा
त्तग्रहणं निष्फलमेव॥ प्रस्तुता क्रिपमाणं न घत्ताधिकेप्यविवन्ताद्यापयेत॥ पद
प्येक अनुत्या सूत्रपाठात् किंचिदुदात्तोच्चारणं विवन्तार्थमिति तदपि चिन्त्यं॥ एवमन्ये
नऽप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्ध उदात्तग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः उन्ते ज्ञापनासंभवाच्च॥

५०

तथाहि किं त्वा एवं शब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यत इति ॥ आहो हस्वेदसंतिपत्तृ
विशेषे न विवक्ष्यत इति ॥ आघेनिपातेन नस्त्वेन विवक्ष्येत ॥ अन्तेतरातो चारणादे
न विवक्ष्येत ॥ अन्तेतरातो चारणा विवक्ष्यो ऽ विवक्ष्यो ऽ हिंसो पत्त्वविशेषो स्यित्ते के
वं त्वा यको स्यानम ॥ मलशोषि स्यात ॥ तस्मादगुणा नोम भेदकत्वमिति पादकम
त्वं भाष्यमनुत्तरणे वं विरूढमेवेति चेतो उच्यते ॥ विभाषा छंदसीति वेकुत्सि [illegible] के सेक
अनुत्यसंगी हि त्यपन्त्वान्लो रूपिपनी [illegible] भवनीति न्यायेन तत्र तत्र [illegible] निपातन के
रिष्यत इत्यनुक्तमा ॥ इहतु वैस्वर्ये [illegible] पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गु
णस्य तांतरीपकत्वेना विवक्षितत्वसंभवादुदात्तगहणं ज्ञापकमित्युक्तमतो न
विहितः ॥ पक्ष ॥ अनुदित्सवर्णस्य [illegible] ईसिद्ध गुणाभिन्नानानांप

५०

मु.ए.१

वस्तानां संयमापत्तिपमाणेन हणं गुणानां भेदकाकतामपि ज्ञापयति ॥ भे
दकाभेदकत्वपन्हे पोरुवजाति व्यक्तिपन्हे पोरिव लत्स्याठएधाघ्यवस्ये त्य
क्तेह लसवेनेन भेदकत्वपन्हा व्ययलोनाघ पालनिपातनं करिष्यन्त द्रस्यादि
माषं गो ध्यम ॥ अतएव चेदमस्य दा घत्वेअ ढ नअभावि भक्तो चित्ता दे वानु
नासिको न प्रवर्त्तते ॥ ननु अम्रांगहणं हलोपमामिति लोपे ऽस्मन स्यागव ह
णानु वत्ति ज्ञापनार्थमित्सु न्को मिति चेन्न ॥ उभयज्ञापकत्वेप्य दोषात् ॥
नत्से के नैकमेव ज्ञाप्यमितिनियम ६ ॥ पावत्ताविना नुपपत्ति त्तस्य सर्वस्य
ज्ञाप्यत्वात् ॥ अतएव अप्रात्वघिक त्य ०कृतानत्सम्यवत संज्ञाचेत्उभयमेष

नो दा हृ वौ ध्यि ति दि र्ग ग्न हृ णे न ह्ये य पि ब्धे ॥ अत एव च संहिता याभि त्या
मि कारेण संहिताया अग्नि र्न्यंत्व कालेऽव वाये प्यानडादि प्रवृत्ति रुचित्तु
प पङ्क्त्या प्यौनङ्गतिरिदिक् ॥ एवं च अग्नि काम्य स्तन यस्य करणेन स्व वर्णा प्यभिनो हि त्वं ब्रा
न्तिक स पिमेद् कान्त वपन्तेणा स्वाध्येगा ॥ भाष्ये तु पन्त्रां तए भिप्राय एौ जे थेमु
क्तम ॥ नृद् पिय यो देश पन्तृ वाधम ॥ प्राय्वेवां संज्ञा विधाव नुवृ यते न
तु वर्णे वा भाव्यमानत्व [illegible] स्नाहु के ते प्रहृतेः ॥ कार्य कालत्व हि विधि वा
क्येने वर्षा वद्धि सञ्ज्ञा विशिष्टानामापे वां भाव्यमानत्व पास्व वर्णा स्त ह
णां न प्राप्नोत्येव ॥ यथा च ज्योति ष्टोमराजसू यादिष्वदानां पानवि धा
वेव समानाधिकरणाधिकरणान्न मध्ये पत्यावगाः ॥ वैष्ट्वा बस्तौ रेण तथा अ

सिद्धान्तेष्वोदीनामधिकृत्य तदेंजितिसूत्रं तु कोणा।। कर्त्री इति वस्तो प
स्यापकमत्प्रस्याप्यस्य संज्ञि तेषा परं संज्ञा सूत्रव्याहारः। आद्यपन्त्योपन्त्य दे
शाहेसिद्धः स्वगी शब्दार्थित गोमय दिहेव कर्त्रादि शब्दार्थी वर्जम इति शेषः। तद्
पं विश्लिगिसितस्तत्रार्थः कृतानामकृतानां वा देवांप्रसेधं सिद्धिसंस्तास्यान्
मा श्व स्यापनः दे ति कापनः अथ स्ये ति कशब्दाभावा न पादिष्यत्प्रकि आदि उ द्धिः ऽप
गौरव समीपगवः। अदे ङ्णाः॥ अदेङ् गुणसंज्ञः स्यात्॥ तपरकरणमिह सर्वार्थ
म् तेन तरतीत्यत्राकार एव न तु कदाचिदाकारः॥ नवप्रमातात आनन्त्येति नियम
सिद्धिः तपरत्वे कृते एकस्याधर्द्धमात्रत्वादुपरस्यार्द्धत्तीयमात्रत्वात्॥ वचं ति चे
ता स्ते ता ऽस्योग्राणकडीं वृद्धू प्लु गुणोभवति वृद्धिर्भवतितवेक इति वचनात्
परमुपस्लितं धोधामः॥ वेलास्तोता आकारादिः स्यादि॥ इकेइगुक्तेर्नेहपासायातान्ता
पतिः॥ उम्मितेति॥ तथा वयाति कम्। इको गुणा मातेत्यवहारे जानित्व स्यर्द्ध

मिति ॥ ननु नैतानि संति प्रयोजनानि ॥ ज्ञापकेनानिकां व्याकृतिसिद्धेः ॥ तथा
हि ॥ अकारस्य पदान्तो त्यादौ गुणेपि तु परत्वाञ्चिपवपाकपुगन्तेति सार्वधा
तुका द्धि धातुकेयोतिरिच सन्नेणास्त्यापि गुणे कृपे विशेषो नास्ति ॥ अविकौ वौ
दित्यादाव इत्रोपेन वृद्धिर्बाध्यते ॥ एप लोवावितिपर्व विप्रतिषेधस्य वन्मन्मा
णत्वान्तो ॥ सत्वाभपन्नेपि लोपेववि कौर्थकं नृत्यादौ गतिः ४ ॥ अचोञ्णितोम
सन्नतिदिष्ठ स्योति केत्वेने कपरिभाषापाअप्रवृत्तेः ॥ अपाणिरित्यादौ नृ
सिद्धि वृद्धेः सत्यामपि नन्तेति ॥ बलस्तनस्तु सपिउभ्याम परत्वा द्धि बाध्यते ॥ पन
नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वोद्वा वध्यत इति हृ निष्कर्षः ४ ॥ नव पातानाते त्यादाव
पि गुणप्रसंगः ॥ णापोषक गितिकः ॥ किन्नेनाकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापित
त्वात् ॥ तद्धिक्षितसामान्यत्यावा इत्रोपा पर्व क्रियते ॥ यदित्याकारस्य गुणा

स्मात्तर्हि इष्येत्कार्यो ऽयमरहुवेणासामग्र्या [illegible] सिद्धेः किं किन्त्वेतन्न चेहवि
कारिर्थकस्मात् [illegible] विवयरत्वायोगात्त्वाच्चात्तो लोपद्वयोरहलं तु विनो न तु पर
रूपमिति वाच्यतावत्तापिज्ञायकत्वबाधकाभावात्॥ वस्तुतस्तु नेहतोपेन भा
व्यम्॥ नत्वत्वेनुदात्तोपादेशोत्पन्नोनुवर्त्तनोपदेशमहणानाम् धातुकस्या
विशेषणत्वादनुधातुकोपदेशेपदकार्यं तत्तस्याचोपाविधीयते॥ अन्यथा
गतोगतवानित्यादावतिप्रसंगात्॥ न चासिद्धवत्सत्रेणानिवीहः॥ नत्स्य भा
व्यकेतात्प्रत्याख्यातस्यमान्त्यात्॥ किं चायमयगतोऽप्राप्ताकियता॥ पोष्टि
रूपसाधवादिभिरुह्यन्तेन न दृष्टिपयणाभुतेन सिद्धत॥ तस्मादुपदेश [illegible]
कृतिरेवमात्मार्मा॥ कथं तर्हि धिनुतः करणु तमूत्यादावतो लोपइतिवेन्ता
नोद्वियोगणिश्चतयोप्रत्ययोपदेशाबेत्त्वा यमेवाकारस्यवुध्याऐहादिति के वि

ता॥ व्यन्येनुपर्यिन्यक्रियारवेतिसो ब्रह्मानुगे धात्व थमसकादिः गः नद्दंतरे
वश्मकानुकृष्ठ प्रत्ययवृत्तिनोक्तेर्गे ब्रह्मत्याहु॥ नन्वेवंसामगायेहत्याहवेकादे
शास्यवर्यान्ते त्वेन स्नहल दानो धातोरित्यालोपस्या हितिवेन्नः॥ अत्र वेकेपठा॥
मकारमाश्रित्यप्रतानापशब्दः सानि पातनपरिभाषया लोपन प्रवर्त्तयति॥ दीव
तुरुकोच्चार्यतिति पातनाभवति इत्यनतत्र॥ एवोऽस्त्वेव्यिन्नात्रमाहितवार्त
गीतस्या पमाशयः॥ पाद्भिहि हुत्वन विधियम तन्वेव योजे कम॥ तद्धि धौ
तद्भि नुरन्नेतत्रव याधिति र्थो [illegible] ताधातिवर्त्तिनलषा पूर्वमा
गाव्यनुवर्तते॥ नन्वेवं संप्रसारणे नदापिवे होपे नविवर्त्यततरिहिपरिभाषा
विरोधः॥ हिंसों यो परं त्वापकात्वरिभाषावाध्यता॥ नन्वेवं संप्रसारणे पिते
ह्वाधोऽह्वितिवाच्यम॥ तह्वा धेप्पु पपतेः प्रकृतस्त्वेव॥ ओऽस्त्वेव गा पा व